

Ο ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ*

ΜΙΑ ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΚΑΙ ΜΙΑ ΘΕΣΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ ΦΛΟΓΕΡΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ

1. Η άποψη

Ἀπὸ τὸ «Ἴδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ» ἐκδόθηκε ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Κ.Γ. Κασίνη «Ἡ ἐλληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ»¹. Ἡ ἐκδοση αὐτὴ προκάλεσε διπλὴ χαρὰ σὲ ὅσους ἀγαποῦν καὶ διαβάζουν τὸν Παλαμᾶ, γιατί ἀποτελεῖ ἐμπρακτικὴ ἀπόδειξη ὅτι τὸ παλαμικὸ ἔργο ἀρχίζει νὰ συγκεντρώνει συστηματικὸ τὸ ἐνδιαφέρον εἰδικῶν ἐπιστημόνων ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ Ἴδρυμα Παλαμᾶ ἔχει μόνον δὲν ἀτόνησε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀείμνηστου Κατσίμπαλη, ἀλλὰ ἀντίθετα ἀνανέωσε τὴ δραστηριότητά του.

Αὐτὸ ποὺ ἀπὸ τὸ πρῶτο διάβασμα τῆς μελέτης καταλαβαίνει κανεὶς εἶναι ὅτι ἔχει στὰ χέρια του τὸν καρπὸ ἀναμφισβήτητης ἀγάπης γιὰ τὸ παλαμικὸ ἔργο καὶ μακροχρόνιου μόχθου. Ὁ δικός μου κριτικὸς σχολιασμὸς ὥστόσο θὰ περιοριστεῖ στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους τῆς μελέτης αὐτῆς, στὸ ὁποῖο ἐξετάζονται οἱ σχέσεις τῆς Φλογέρας μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία, γιὰ δυὸ κυρίως λόγους, ἓνα γενικὸ καὶ ἓνα εἰδικό.

Ὁ γενικὸς λόγος: Νομίζω ὅτι εἶναι πιὰ καιρὸς ὅσοι μελετᾶμε καὶ σπουδάζουμε τὴ λογοτεχνία μας νὰ ἐπαναπροσδιορίσουμε σὲ ἀσφαλέστερες θεωρητικὲς βάσεις τοὺς στόχους τῆς δουλειᾶς μας, γιὰ νὰ πᾶψουμε ἔτσι νὰ βασιανίζομαστε π.χ. ἀπὸ αὐτὸ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστεῖ «σύνδρομο λογοτεχνικοῦ σωβινισμοῦ». Ἐννοῶ ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ ξεκαθαρίσουμε — ὅσο εἶναι βέβαια δυνατὸ — ποῦ πραγματικὰ ἔγκειται ἡ ἀξία τῆς ποίησης, τοῦ ποιήματος καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ ποιητῆ, γιὰ νὰ μὴ μᾶς ἐνοχλοῦν ὅσα τυχόν θὰ φέρουν στὸ

* Συντομογραφίες βλ. στὸ τέλος τῆς μελέτης.

1. Κ. Γ. Κασίνη, *Ἡ ἐλληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ»*. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν. (Ἴδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, ἀρ. 3), Ἀθῆνα 1980.

φῶς συγκριτικὲς μελέτες τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας μὲ ξένες, ἀκόμα καὶ γιὰ ποιητὲς τῶν ὑποίων ἢ ἐλληνικότητα, ἢ ἀρχαιολατρεία καὶ ἢ ἀρχαιομάθεια εἶναι ἀπὸ ὅλους παραδεχτέ.

Ὁ εἰδικὸς λόγος: Σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ σχολιάζονται ἀπόψεις ποὺ περιλαμβάνονται στὴ μελέτη μου *Ὁ Κωστής Παλαμᾶς καὶ ὁ γαλλικὸς Παρονασισμός*², κατὰ τέτοιον τρόπο ὅμως ποὺ νὰ συσκοτίζονται τὰ πράγματα καὶ νὰ παραποιεῖται ἡ ἀλήθεια, ὅχι τόσο σὲ σχέση μὲ μένα καὶ τὰ ὅσα ὑποστηρίζω — τὸ κακὸ θὰ ἦταν μικρὸ — ὅσο σὲ σχέση μὲ τὸν ἴδιον τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸ ἔργο του³. Καὶ ἡ ὀρθὴ ἐκτίμηση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ θὰ ἐνδιαφέρει ἀσφαλῶς ζωγρά καὶ τὸν ἴδιον τὸν κ. Κασίνη. Γι' αὐτὸ λοιπὸν ἔκριναν ἀναγκαῖον τὸν κριτικὸ σχολιασμὸ τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ δεύτερου μέρους τῆς μελέτης του.

2. Τὸ θέμα δὲν εἶναι ἂν ὁ Παλαμᾶς γνώρισε τὴν ἀρχαία ἐλλληνικὴ γραμματεία (κάποτε...) ἀλλὰ πότε ἀκριβῶς τὸν κάθε συγγραφέα καὶ τὸ κάθε ἔργο

Ὅπως ἄλλοι ἄλλοτε ἀλλὰ καὶ ἐγὼ σχετικὰ πρόσφατα ἔχω παρατηρήσει⁴ ἢ προσπάθεια γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ συγκεκριμένων πηγῶν ἐπικουρεῖται σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἂν τὰ εὐρήματά μας καὶ οἱ ἐσωτερικὲς (ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ συγγραφέα) ἀλλὰ καὶ οἱ ἐξωτερικὲς (ἀπὸ τρίτους) μαρτυρίες συγκλίνουν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Τὰ εὐρήματα, συνήθως ὁμοιότητες περιεχομένου ἢ καὶ ἔκφρασης, ὅσο πλοῦσια καὶ ἂν εἶναι, κρίνεται ἀπαραίτητο νὰ ἐνισχύονται μὲ τὴν προσκόμιση ἐσωτερικῶν κυρίως μαρτυριῶν ποὺ νὰ «ἀποδείχνουν» — ὅσο μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ ἀπόδειξη στίς δικές μας ἐπιστῆμες — ὅτι α) ὀρισμένα στοιχεῖα τοῦ ποιήματος Α βρίσκονται μόνον στὰ κείμενα Β καὶ πούθενά ἄλλου καὶ ὅτι β) ὁ μελετώμενος ποιητὴς εἶχε διαβάσει τὸ κείμενο Β πρὶν γράψει τὸ δικό του ποίημα Α. Ἄν οἱ ἐσωτερικὲς ἢ ἄλλες μαρτυρίες δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὲς γιὰ τὴν «ἀπόδειξη» καὶ τῶν δύο αὐτῶν σημείων, τότε οἱ παρατηρούμενες ἀντιστοιχίες ἐρμηνεύονται εἴτε ὡς προερχόμενες ἀπὸ τὸν «ναφελῶδη χῶρον τῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης καὶ τοῦ πνευματικοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος»⁵ εἴτε

2. Ἑλένης Πολίτου-Μαρμαρινού, *Ὁ Κωστής Παλαμᾶς καὶ ὁ γαλλικὸς Παρονασισμός*. Συγκριτικὴ φιλογολικὴ μελέτη. Ἀθήνα 1976.

3. Τὰ πορίσματα τοῦ κ. Κασίνη γίνονται ἤδη ἀποδεκτὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές, πρβλ. Γιώργου Π. Σταματίου, *Ὁ Καζαντζάκης καὶ οἱ ἀρχαῖοι*. Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1983, σ. 20.

4. Βλ. Πολίτου, σ. 17 καὶ Ἑλένης Πολίτου-Μαρμαρινού, *Ἡ Συγκριτικὴ Φιλολογία*. Χῶρος, σκοπὸς καὶ μέθοδοι ἐρευνας. Ἐκδόσεις Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1981, σσ. 34-35.

5. Richard D. Altick, *The Art of Literary Research*, W. W. Norton and Company, New York [1963] σ. 82.

ὡς ὀφειλόμενες σὲ καθαρὴ σύμπτωση, φαινόμενο σπάνιο ἀλλὰ ὄχι καὶ ἐντελῶς ἄγνωστο στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων⁶, ἰδιαίτερα ὅταν οἱ ἀντιστοιχίες αὐτὲς εἶναι μεμονωμένες ἢ τυχαῖες.

Τὸ σημαντικότερο ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο πρέπει ὁ ἐρευνητὴς νὰ θέσει στὸν ἑαυτὸ του καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προσκομίσει τὴν πιὸ πειστικὴ ἀπάντηση, εἶναι «τόσο ἀπλὸ ὥστε πολλὲς φορὲς παραβλέπεται: Διάβασε πραγματικὰ ὁ συγγραφέας μας τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἔχει δα-νειστεῖ κάτι;»⁷ Ἀπαιτητικότεροι μάλιστα θεωρητικοὶ τῶν συγκριτικῶν ἐρευνῶν ὑποστηρίζουν ὅτι ἀκόμα καὶ ἂν ἓνα κείμενο βρεθεῖ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ποιητῆ μας, αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ σίγουρη ἀπόδειξις ὅτι ὁ κάτοχός του τὸ εἶχε κιόλας διαβάσει. Τὰ πράγματα φυσικὰ διαφέρουν, ὅταν τὸ βιβλίον ἔχει σαφὴ ἔχνη χρήσης, ὅπως ὑπογραμμίσεις, ἰδιόχειρα σχόλια στὸ περιθώριον κλπ. Παραμένει ὡστόσο πάντα καίριο τὸ ἐρώτημα «πότε τὸ διάβασε».

Τί ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τηρεῖται ἀπὸ τὸν Κασίνη σὲ σχέση μὲ τὸν Παλαμᾶ καὶ τὴν ἀρχαία γραμματεία καὶ μάλιστα σ' ἓνα ἔργο ὅπως ἡ *Φλογέρα*, τῆς ὁποίας ἡ σύνθεση κράτησε εἰκοσιπέντε ὁλόκληρα χρόνια; Γιὰ τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι βέβαια, ἂν ὁ Παλαμᾶς διάβασε σὲ κάποια φάση τῆς ζωῆς του τὸν Ὅμηρον, τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους, τὸν Ἡσίοδον, τὰ Ὀρφικά, τοὺς προσωκρατικούς φιλοσόφους, τὴ λυρικὴ ποίηση, τὴν αἰτιατὴ τραγωδία, τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀπολλώνιον τὸ Ρόδιον, τὸν Βίωνα, τὸν Πλούταρχον, τὸν Δέξιππον, τὸν Ἀπολλόδωρον τὸν Ἀθηναῖον, τοὺς ἐρωτικούς συγγραφεῖς καὶ τὸν Μαρίνον, τὸ βιογράφο τοῦ Πρόκλου, ἀλλὰ ἂν ἤρθε σὲ συστηματικὴ ἐπαφὴ μὲ τὰ κείμενα τῶν συγγραφέων αὐτῶν α) τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τὸ 1910, ἔτος ἐκδοσης τῆς *Φλογέρας*, β) στὸ διάστημα 1886-1910, χρόνο σύνθεσης τῆς *Φλογέρας* ἢ γ) πρὶν ἀπὸ τὸ 1886, ὅταν δηλ. ἄρχισε νὰ γράφει τὴ *Φλογέρα*. Ἡ προσεκτικὴ καὶ λεπτομερὴς αὐτῇ συσχέτιση εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐντελῶς ἀπαραίτητη, γιὰ νὰ γίνουν πειστικὲς ἢ ἔστω πιὸ πειστικὲς οἱ συγκρίσεις στίχων τῆς *Φλογέρας* μὲ χωρία τῶν παραπάνω ἀρχαίων συγγραφέων. Καθὼς μάλιστα ἐκτενὴ σχετικὰ ἀποσπάσματα τῆς μεγάλῃς αὐτῇ παλαμικῇ σύνθεσης εἶχαν δημοσιευτεῖ στὸ διάστημα τῆς εικοσιπενταετίας 1886-1910, θὰ ἔπρεπε οἱ ἐπιμέρους χρονολογίες αὐτῶν τῶν δημοσιεύσεων (1886, 1904, 1905, 1906) νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπιμέρους termini ante quos σὲ σχέση μὲ καθέναν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς.

Ὁ Κασίνης ὅμως δὲν ἀσχολεῖται καθόλου μ' αὐτὲς τὲς ἀσφαλῶς σχολαστικὲς ἀλλὰ ἀπόλυτα ἀνγκαῖες γιὰ τέτοιου εἶδους ἐρευνες χρονολογικὲς συσχετίσεις καὶ παίρνει περίπου ὡς δεδομένο ὅτι, ὅταν ὁ Παλαμᾶς ἄρχισε νὰ

6. Πρβλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Οἱ συμπτώσεις στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν*. Συμποσιακά, Ἀθήνα 1965, σσ. 13-25.

7. Richard D. Altick, *The Art of Literary Research*, ὅπ. παρ. σσ. 87-88.

γράφει τὸ 1886 τὴ *Φλογέρα* — θυμίζω ὅτι ἦταν εἰκοσιεφτά χρονῶν — εἶχε μελετήσει σχεδὸν ὁλόκληρη τὴν ἀρχαία γραμματεία, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Μαρῖνο — παράλληλα βέβαια, συμπληρώνω ἐγώ, μὲ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴ καὶ γαλλικὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰῶνα! Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁμως χρησιμοποιοῦμε ὡς ἐπιχείρημα αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ προσπαθοῦμε νὰ ἀποδείξουμε.

Οἱ παραπομπές τοῦ Κασίνης μὲ τίς ὁποῖες στηρίζει τὴν ἀπόφῃ του ὅτι ὁ ποιητὴς γνῶριζε τὸ ἔργο συγκεκριμένου ἀρχαίου συγγραφέα, ὅταν ἔγραψε τὴ *Φλογέρα*, περιλαμβάνουν σὲ μέγιστο ποσοστὸ πεζὰ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ, στὰ ὁποῖα ὁ ποιητὴς μνημονεύει ἀπλῶς τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου συγγραφέα ἢ στὰ ὁποῖα διατυπώνει ἐνθουσιῶδεις συχνὰ ἀλλὰ γενικότερες κρίσεις γι' αὐτόν. Ἀρκετὲς φορές μάλιστα τὰ κείμενα αὐτά, στὰ ὁποῖα γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ποιητὴ κάποιος λόγος γιὰ τὸν ἀρχαῖο συγγραφέα, εἶναι πολὺ μεταγενέστερα ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ χρόνο ἐκδόσεως τῆς *Φλογέρας*⁸.

Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ κεφαλαίου «Ἡ ἀρχαία γραμματεία» ὁ Κασίνης διατυπώνει κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀφρημένο καὶ γενικὸ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι στὴ μελέτῃ μου «ἐκφράζονται ὑποψίες πῶς μερικὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας τὰ γνῶρισε ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ γαλλικὲς μεταφράσεις καί, κατὰ συνέπεια, ἡ ὅποια ἐπίδραση ἀπὸ ἐκείνη εἶναι ἔμμεση» (Κασίνης, 164). Χρησιμοποιώντας μάλιστα διατυπώσεις τοῦ τύπου «γιὰ παράδειγμα», «π.χ.» «κτλ.» δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὑπάρχει ὁλόκληρος κατάλογος ἀρχαιοελληνικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ὑποστηρίζω ἐγὼ ὅτι δῆθεν ὁ Παλαμᾶς γνῶρισε ἀπὸ γαλλικὲς μεταφράσεις. Συνεχίζοντας συμπεραίνει αὐθαίρετα καὶ πάλι ὅτι «ἡ τοποθέτηση αὐτῆ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία [μου], κατὰ πόσον ὁ Παλαμᾶς μπορούσε νὰ προσεγγίσει ἄμεσα μερικοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, λ.χ. τοὺς προσωκρατικοὺς φιλόσοφους» (Κασίνης 164, κάνοντας καὶ πάλι δειγματοληπτικὴ χρῆση ἀπὸ ὑποτιθέμενο μεγαλύτερο ἀριθμὸ). Ἔτσι δὲ διστάζει νὰ μὲ παρουσιάσει ὅτι ὑποστηρίζω πῶς ὁ Παλαμᾶς γνῶρισε τοὺς προσωκρατικοὺς ἀπὸ μετάφραση τοῦ Sully Prudhomme. Θὰ δοῦμε ὥστόσο πιὸ κάτω ὅτι ὁ Sully Prudhomme δὲν ἔχει μεταφράσει τοὺς προσωκρατικοὺς — ὅπως καὶ κανένα ἄλλο ἔργο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας — καὶ συνεπῶς δὲν μπορούσα νὰ ὑποστηρίξω στὴ μελέτῃ μου ὅτι ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε τὴν ἀνύπαρκτη αὐτῇ μετάφραση! Παρουσιάζοντας ὅλα αὐτὰ ὡς γραφέντα ἀπὸ μένα, νομίζει στὴ συνέχεια ὅτι δῆθεν κάνω τὸ λογικὸ ἄλλα νὰ θεωρῶ τοὺς Γάλλους παρανασσικοὺς «σὲ πλεονεκτητικότερη θέση νὰ γνωρίσουν ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ ἔργα» καὶ τὸν Ἑλληνα ποιητὴ σὲ μειονεκτικότερη, ἀφοῦ τὸν θέλω νὰ καταφεύγει «στὰ

8. Κασίνης, σ. 165 σημ. 11, σ. 19, σ. 214 σημ. 190, σ. 215 σημ. 192, σ. 217 σημ. 199 κ. ἄ.

μεταφράσματά τους, γιὰ νὰ γνωρίσει τὴ φιλολογικὴ παράδοση τῆς πατρίδας του». Καὶ μάλιστα ἔχει τὸν ὁποιοδήποτε ποιητὴ ἀλλὰ τὸν Παλαμᾶ, «γιὰ τὸν ὁποῖο εἰπώθηκε [ἀπὸ τὸν Σεφέρη] πὼς πρέπει νὰ περάσουν πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ βρεθεῖ ἓνας ἄνθρωπος ποὺ νὰ ἔχει τέτοια ἐμπειρία τῆς γλώσσας μας σὰν αὐτὸν» (Κασίνης, 165). Καὶ ὁ Κασίνης καταλήγει πὼς ὅλα αὐτά, τὰ ὁποῖα μὲ βάζει ὁ ἴδιος νὰ ὑποστηρίξω, εἶναι «λαθμενὴ ἐκτίμηση, στὴν ὁποία ὀδήγησε, ἴσως, ὁ ὑπέρμετρος ζήλος νὰ βρεθοῦν (στὴν προκείμενη περίπτωση), ὅσο τὸ δυνατό, περισσότερες παρνασσικὲς σχέσεις τοῦ ποιητῆ» (Κασίνης, 165).

Ὡστόσο ἐγὼ πουθενὰ καὶ σὲ καμιά περίπτωσιν δὲν ἔγραψα γενικὰ καὶ ἀόριστα ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲ διάβασε σὲ κάποια περίοδο τῆς ζωῆς του τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς. Οὔτε βέβαια ἀναφέρθηκε πουθενὰ «συλλήβδην» στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Πρόκλο. Τὰ εὐρήματα μου, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ καὶ ὀνομαστικὰ στοὺς προσωκρατικούς, στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Βίωνα καὶ πάντα — τὸ καὶ σπουδαιότερο — σὲ σχέση μὲ συγκεκριμένα ποιήματα καὶ ἐπομένως σὲ σχέση μὲ συγκεκριμένους χρονολογίους (1889, 1890, 1891) ἢ ἔστω μὲ συγκεκριμένη περίοδο τῆς παλαμικῆς δημιουργίας, πάντα τὴν πρώιμη καὶ νεανικὴ. Ὁ Κασίνης, γενικεύοντας καὶ παραλείποντας πότε τοὺς χρονικούς περιορισμούς ποὺ θέτω καὶ πότε καίριες λέξεις τοῦ καιμένου μου, ὀδηγεῖται σὲ συμπεράσματα ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν προκύπτουν ἀπὸ τὸ καιμένο μου. Αὐτὰ ὅμως θὰ τὰ δοῦμε λεπτομερέστερα πιὸ κάτω.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ κάνω δύο μόνο γενικότερες παρατηρήσεις:

1) Τὴ βαρύγδουπη παραπομπὴ στὸν Σεφέρη γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ Παλαμᾶ χρησιμοποιοῦ ἀσφαλῶς ὁ Κασίνης γιὰ νὰ ὑποδηλώσει ὅτι τὴ «γλωσσικὴ ἐμπειρία», γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ὁ Σεφέρης, ἀπόκτησε ὁ Παλαμᾶς ἐντρufώντας στὶς ἀρχαῖες πηγές. Ὡστόσο ὁ Σεφέρης μιλάει γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ Παλαμᾶ γενικὰ, ὅπως αὐτὴ ἀποκρυσταλλώνεται στὸ συνολικὸ τοῦ ἔργου, ἐνῶ ἐδῶ ζητᾶμε νὰ βροῦμε τίς τυχόν σχέσεις τοῦ ποιητῆ με τοὺς κλασικούς μας στὴν περίοδο 1886-1910. Ἐξάλλου εἶναι γνωστὸ πὼς ἓνας ποιητὴς καλλιεργεῖ καὶ πλουτίζει τὴ γλώσσα του ὅχι μόνο μὲ τὴ μελέτη τῶν καιμένων ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ μελέτη τῶν διαφόρων λεξικῶν. Καὶ ὅπως εἶναι ἐξίσου γνωστὸ ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε πολὺ τὸ δεύτερο αὐτὸν τρόπο. Μιὰ πρώτη ἀπόδειξη προσκομίζει ὁ ἴδιος ὁ Κασίνης, ὅταν παραθέτει ὀλόκληρο κατάλογο λέξεων ἀπὸ τὴ *Φλογέρα*, τίς ὁποῖες ὁ Παλαμᾶς θησαυρίζει ἀπὸ τὸ *Ἑπειρωτικὸν Γλωσσάριον* τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ (Κασίνης, σ. 459). Μάλιστα τὴν ἔρευνα εἰδικὰ σὲ ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά ὁ Παλαμᾶς θεωροῦσε ὅχι μόνο θεμιτὴ γιὰ τὸν ποιητὴ ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη. Τὴν προτροπὴ γιὰ μιὰ τέτοια ἔρευνα ἄλλωστε τὴν ἔκανε ἀκόμα καὶ τίτλο ἄρθρου του: *Ἐρευνᾶτε τὰ λεξικά!* (*Ἀπαντα*, 15, 192-195).

2) Ἡ ὑπόθεση καὶ μόνο τοῦ Κασίνη ὅτι προσπάθειά μου ἦταν νὰ «βρεθοῦν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερες παρνασσικὲς σχέσεις τοῦ ποιητῆ» δείχνει ἀπὸ τὴ

μιά μεριά ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ διακατέχεται ἀπὸ τὴν πεποίθηση — ἐντελῶς ξεπερασμένη ἀπὸ τὴ Συγκριτικὴ Φιλολογία σήμερα — ὅτι ἡ σύγκριση εἶναι αὐτοσκοπός, μὲ τὴν ἔννοια δηλ. ὅτι ὅσο περισσότερες σχέσεις ἀναλογίας, συγγένειας ἢ ὀφειλῆς ἐντοπίσουμε τόσο καλύτερα ἐκπληρώνουμε τὸ σκοπὸ μας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι δὲ διάβασε ὅσο ἔπρεπε προσεκτικὰ τὶς «περιεκτικές», ὅπως ἔχουν χαρακτηριεῖται⁹, σελίδες τοῦ ἐπιλόγου τῆς μελέτης μου. Ἐκεῖ ἔχω ὑποστηρίζει με ἀρκετὴ σαφήνεια, πιστεύω, ἀλλὰ καὶ με ἀρκετὴ νηφαλιότητα, ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἐνδιαφέρει σὲ μιὰ μελέτη συγκριτικῆς φιλολογίας δὲν εἶναι τόσο, «ἡ ἐπισήμανσις τῆς ἐπιδράσεως (...) ὅσον ἡ ἐξακρίβωσις, ἐὰν ἡ ἐπίδρασις αὕτη ὑπῆρξε καὶ μέχρι ποίου βαθμοῦ εὐεργετικὴ διὰ τὴν ὅλην δημιουργίαν του [τοῦ λογοτέχνη], ἐὰν δηλαδὴ ἀφομοιωθεῖσα ἐγονιμοποιήσῃ τὴν δημιουργικὴν του φαντασίαν, χωρὶς καὶ νὰ ἀλλοιώσῃ τὸ προσωποπικόν του ὕφος. Ἡ συγκριτικὴ φιλολογικὴ ἐρευνα δὲν ἀρκεῖται πλέον εἰς τὴν μηχανικὴν ἀνίχνευσιν τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιδράσεων ἐνὸς λογοτέχνου, ἀλλὰ ἀδυνατοῦσα νὰ ἀγνοήσῃ τὴν πανταχοῦ σχεδὸν παροῦσαν ψυχολογίαν ἢ καὶ τὴν κοινωνιολογίαν ἀναγκάζεται νὰ προχωρήσῃ εἰς βάθος καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ φαινόμενον τῶν ἐπιδράσεων δίδουσα τοιουτοτρόπως ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα: Διὰ τί ὁ τάδε λογοτέχνης ἀπεδείχθη εὐαίσθητος καὶ πρόσφορος δέκτης αὐτῶν ἢ ἐκεῖνων τῶν ἐπιδράσεων καὶ ὄχι ἄλλων ἢ διὰ τί ἐκ τῶν πολυπληθεστέρων ἀσφαλῶς ἀναγνωσμάτων του ἐχρησιμοποίησεν ὡς φιλολογικὰς πηγὰς τοῦ ἔργου του μόνον ὠρισμένα ἐξ αὐτῶν; (...) Διὰ τί ὁ Παλαμᾶς ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Παρνασσισμοῦ; Ποῖον ρόλον ἔπαιξεν ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἰς τὴν ὅλην δημιουργίαν του; Ὡς ἀπάντησιν εἰς τὰ δύο τελευταῖα ἐρωτήματα εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι (...) Μεταξὺ αὐτῶν ὁ Παλαμᾶς εἶχε καὶ προσωποπικοὺς λόγους διὰ νὰ στραφῇ πρὸς τὸν Παρνασσισμόν (...) Ἰδοὺ οἱ λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους ἐξ ὅλων τῶν παρνασσικῶν ποιητῶν ἐμφανεστέρᾳ εἰς τὸ παλαμικὸν ἔργον εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Leconte de Lisle καὶ τοῦ Sully Prudhomme...» (Πολίτου, 473-474).

Ἀναγκάστηκα νὰ παραθέσω τὸ μεγάλο αὐτὸ ἀπόσπασμα, γιὰ νὰ δείξω πὼς στόχος μου, συγκρίνοντας τὸν Παλαμᾶ μὲ τὸν Παρνασσισμό, δὲν ἦταν νὰ βρῶ «ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερες παρνασσικὲς σχέσεις τοῦ ποιητῆ» ἀλλὰ, ἀπὸ τῆ στιγμῆς ποὺ θὰ διαπίστωνα ὅτι οἱ σχέσεις αὐτὲς δὲν ἦταν ποσοδικῆς ἢ τυχαῖες — καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἀρκοῦσε ἡ παράθεση καὶ τῶν μισῶν μόνο ἀπὸ τὶς πηγὰς ποὺ εἶχα ἐπισημάνει — νὰ ἐρμηνεύσω τὶς σχέσεις αὐτές. Μιὰ πρόσθετη ἀπόδειξις τοῦ πραγματικοῦ μου αὐτοῦ στόχου εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι μὲ ἀφορμὴ τῆ μελέτης τοῦ Κασίνη ἀναγκάζομαι νὰ παραθέσω καὶ ἄλλες παρνασσικὲς πηγὰς στὴ *Φλογέρα*, ἀνάμεσα σὲ πολλὲς περισσότερες ἀπὸ τὸ ὅλο παλαμικὸ ἔργο, τὶς

9. Ι. Α. Παπίκη, «Ἑλένης Πολίτου-Μαρμαρινού, Ὁ Κωστής Παλαμᾶς καὶ ὁ γαλλικὸς Παρνασσισμός», [βιβλιοκρισία], περ. Ἑλληνικά, 31 (1979), σ. 265.

ὁποῖες εἶχα συνειδητὰ παραλείψει στὴ μελέτη μου, ἀπλούστατα γιατί ἡ παρά-
θεσή τους δὲ θὰ ἐξυπηρετοῦσε περισσότερο τὸ σκοπὸ μου. Αὐτὸς εἶχε πιά
ἐπιτευχθεῖ.

2.1. Πῶς παρακινήθηκε ὁ Παλαμᾶς νὰ γνωρίσει βαθύτερα τοὺς ἀρχαίους Ἑλ- ληνες συγγραφεῖς

Στὴν εἰσαγωγή (σσ. 165-167) τοῦ ἴδιου αὐτοῦ κεφαλαίου ὁ Κασίνης δὲ
συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀποψή μου ὅτι ὁ Παλαμᾶς παρακινήθηκε νὰ «μελετήσῃ» τοὺς
ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ γενικὰ νὰ μυηθεῖ στὸ πνεῦμα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιο-
τητας μετὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου τοῦ Leconte de Lisle. Ὑπενθυμίζω ὅτι
αὐτὸ ἔγινε τὸ 1882, ὅταν ὁ Παλαμᾶς ἦταν 23 ἐτῶν (Πολίτου, σσ. 112-113).
‘Ο Κασίνης πιστεύει ὅτι τὸ «συναπάντημα [τοῦ Παλαμᾶ] μὲ τὸ ἐλληνοκεντρικὸ
ἔργο τοῦ Leconte de Lisle δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀφετηρία, ἀλλ’ ἀπλὴ ἐνί-
σχυση στὴν πορεία του πρὸς τὶς ἀρχαῖες πηγές, ποὺ ἀπαραίτητα ἄρχισε πρὶν
ἀπὸ τὸ 1882». Οἱ λόγοι ποὺ προβάλλει γιὰ νὰ στηρίξει αὐτὸ τὸ «ἀπαραίτητα»
εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

1) Τὸ γεγονός ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1882 ὁ Παλαμᾶς εἶχε ἤδη διαβάσει μερικὰ
βιβλία ποὺ «μποροῦσαν νὰ τοῦ κεντρίσουν τὴν ἐπιθυμίαν νὰ γνωρίσει ἔργα τῶν
ἀρχαίων λογοτεχνῶν». Τὰ βιβλία αὐτά, κατὰ τὸν Κασίνη πάντα, εἶναι:

α) Λ. Μελά, ‘Ο Γεροστάθης, ποὺ ὁ Παλαμᾶς, σύμφωνα μὲ δική του ὁμο-
λογία, διάβασε ὅταν ἦταν ἐφτά χρονῶν: «Ἐφτά χρονῶν παιδάκι, συντριμμέν’
ἡ βάρκα μου(...) Ἐγὼ πῆρα καὶ κράτησα κ’ ἔφερα μαζί μου στὸν ἄλλο τόπο
ἓνα βιβλίο. Τὸ Γεροστάθην» (“Ἀπαντα, 10, 466).

β) Κ. Κοντογόννη, Ἐπιτομὴ Ἑλληνικῆς Μυθολογίας. ‘Ο Παλαμᾶς σχολιά-
ζοντας στὰ Χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου τὸ πρῶτο του ποίημα ποὺ ἔγραψε σὲ
ἡλικία ἐννέα ἐτῶν καὶ στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν οἱ στίχοι ἦτον ὠραιότατη / ὥς ἡ
νύμφη Εὐρυδίκη γράφει τὰ ἑξῆς: «Θυμοῦμαι πῶς ἐκεῖνο τὸν καιρὸ [σὲ ἡλικία
ἐννέα ἐτῶν] ξεφύλλιζα καὶ διάβαζα μὲ πολλὴν ὀρεξή, γιατί δὲν ἦταν βιβλίο σχο-
λικὸ καὶ δὲ μοῦ ἐδέσμευε καμιὰν ἐλευθερίαν, τὴν Ἐπιτομὴ Ἑλληνικῆς Μυθο-
λογίας. Συγγραφή τοῦ Κ. Κοντογόννη(...) Βιβλίο τοῦ 1847. ‘Ο Γεροστάθης μου
μοῦ ἦταν ἄχρηστος πιά. Ἀναζητοῦσα πλατύτερους καὶ ζωοποιητικότερους ὁρί-
ζοντας, καὶ οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ στὸν Ὀλυμπο κ’ ἓνας Ὀρφείας μὲ τὴ λύρα του στὸν
Ἄδη κι ἓνας ἀπόλογος πλατωνικὸς σὰν ἐκεῖνον τοῦ Ἐρωτος καὶ τῆς Ψυχῆς,
εὐκολα καὶ ἀνεπίστροφα τὶς εἶχε παραμερίσει τὶς ἠθικοπλαστικὲς διδαχὲς τοῦ
Γεροστάθην» (“Ἀπαντα, 4, 332-335).

γ) Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι: «Πέρασα τὰ ἐφηβικά μου χρόνια μέσα
σὲ ἄλλα, καὶ ἀνάμεσα ἀπὸ δύο βιβλία: “Ὡ Παράλληλοι τοῦ Πλουτάρχου, καλο-
δεμένε τόμε, καὶ ὦ Ἁγία Γραφή...”» (“Ἀπαντα, 12, 503).

Στηριζόμενος στὶς παραπάνω παλαμικὲς μαρτυρίες ὁ Κασίνης καταλήγει
στὸ συμπέρασμα πῶς «τὰ ἀγαπημένα αὐτὰ βιβλία τῶν παιδικῶν καὶ ἐφηβικῶν

χρόνων, μαζί με τις συγκινημένες ἐπαφές [ἀπὸ τὸ σχολεῖο] μετὸν Ὅμηρο καὶ τὸ Σοφοκλῆ ἦταν δυνατὰ κίνητρα (γιὰ ἄνθρωπο μετὶς προδιαθέσεις τοῦ Παλαμᾶ) γιὰ εὐρύτερη γνωριμία τοῦ ἀρχαίου κόσμου» (Κασίνης, σ. 167).

2) Ὁ δεύτερος λόγος ποὺ προβάλλει ὁ Κασίνης γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἀποψή του ὅτι ἡ πορεία τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τίς ἀρχαῖες πηγές ἄρχισε «ἀπαραιτήτως» πρὶν ἀπὸ τὸ 1882 εἶναι ἡ ἀπερίφραστη ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ πὼς «κἀ-τω ἀπὸ τὴν φωτολαμπή(...) σκέπη» [τοῦ σχολείου] ἐμυήθη κατὰ πρῶτον [ὑπογραμμίζω ἐγὼ] καὶ πόσον ἀπροσδοκῆτως εἰς ὅ,τι παλλόμενον ἀπὸ ζωὴν κατέχει κτῆμα ἐς αἰὲ ἡ Ἑλληνικὴ ὥραιότης» (Ἀπαντα, 4, 481).

Καὶ πρῶτα νομίζω ὅτι τὰ τρία αὐτὰ βιβλία-κίνητρα ἀποτελοῦν σαθρὸ ἔρεισμα, γιὰ νὰ στηριχθεῖ ὁ συλλογισμὸς ὅτι ὅποιος, ἀκόμα καὶ μετὶς «προδιαθέσεις» τοῦ Παλαμᾶ, τὰ διάβασε, διάβασε δηλαδὴ ἐφτά χρόνων τὸ *Γεροστάθης*, χάρηκε ἐννιά χρόνων τὴν Ἑλληνικὴ Μυθολογία ἀπὸ μιᾶ ἐπιτομῆ καὶ πέρασε τὰ ἐφηβικά του χρόνια, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ μετὺς *Παράλληλους* τοῦ Πλούταρχου, στράφηκε ἀπαραίτητα πρὶν ἀπὸ τὰ 23 του χρόνια πρὸς ὅλες περίπου τίς ἀρχαῖες πηγές, καὶ μάλιστα σὲ ὅσες δὲ διδάσκονταν στὸ σχολεῖο (π.χ. τὰ Ὀρφικά, τοὺς Προσωκρατικούς, τὸν Βίωνα, τὸν Ἀπολλόδωρο, τὸν Μαρῖνο). Στὸ κάτω-κάτω ὁ Κασίνης μᾶς λέει τί «θὰ μπορούσε νὰ ἔχει γίνεῖν». Δὲ μᾶς φέρνει ὅμως καμιὰν ἀπόδειξη ὅτι αὐτὸ πράγματι ἐγίνε.

Καὶ τώρα γιὰ τὸ σχολεῖο. Πρέπει ἐξαρχῆς νὰ τονίσω ὅτι δὲν ἀμφισβητῶ καθόλου τὸ γεγονός ὅτι ὁ Παλαμᾶς, ὅπως ὁ καθένας μας, «μυήθηκε κατὰ πρῶτον» (τὸ λέει σαφῶς ὁ ἴδιος καὶ παρακαλῶ νὰ συγκρατήσουμε τὴν ἀκριβῆ διατύπωσή του) εἰς ὅ,τι παλλόμενον ἀπὸ ζωὴν κατέχει κτῆμα ἐς αἰὲ ἡ Ἑλληνικὴ ὥραιότης» στὸ σχολεῖο — καὶ μάλιστα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὡστόσο δὲν ἔχουμε καμιὰ μαρτυρία οὔτε κἂν νύξη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ ἢ ἀπόδειξη ἄλλη ἀπὸ τὸν Κασίνη ὅτι ὁ ποιητὴς μας εἶχε ἐγκύψει βαθύτερα (καὶ παρακαλῶ καὶ πάλι νὰ συγκρατήσουμε αὐτὸ τὸ «βαθύτερα») στὰ ἴδια ἔστω τὰ σχολικὰ κείμενα ἢ ὅτι εἶχε — πολὺ λιγότερο — ἐπεκτείνει τὸ διάβασμά του καὶ σὲ ἄλλα. Ἀντίθετα ἔχουμε τρεῖς τουλάχιστον ρητὲς παλαμικὲς μαρτυρίες ὅτι τὰ σχολικὰ βιβλία, ἢ ἔστω ὁ τρόπος ποὺ τὰ δίδασκαν, δὲν τοῦ ἀνοίγαν καὶ πολὺ τὴν ὄρεξη γιὰ περὶ σσότερο διάβασμα (Ἀπαντα, 4, 334, 436, 479-480). Μάλιστα σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτές, καὶ ὁ Κασίνης ποὺ ἔχει διαβάσει καλὰ τὸ παλαμικὸ ἔργο εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ γνωρίζει, ἔστω κι ἂν θέλει νὰ ἀγνοεῖ τὸ σχετικὸ σημεῖο τῆς μελέτης μου ὅπου τὸ μνημονεύω, ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς μιλώντας γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ φιλολογικοῦ του ὀρίζοντα τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν φοιτητὴς (1876-1878, σὲ ἡλικία δηλαδὴ 17-19 ἐτῶν), παραδέχεται τὰ ἐξῆς: «Σολωμὸ τότε μῆτε καὶ ὑποφιαζόμενον ποῦ εἶναι τὸ μεγαλεῖο του. Ὅσο γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς, ἢ ἐνθύμηση τοῦ δασκάλου μου ἦταν πολὺ νωπὴ ὥστε νὰ μοῦ ξυπνήσῃ πόθος νὰ τοὺς γνωρίσω βαθύτερα» (Ἀπαντα, 4, 436) — ἀπὸ ὅσο, ὑποθέτω, τοὺς εἶχε γνωρίσει «κατὰ πρῶτον» στὸ σχολεῖο.

Ὁ πόθος ὅμως αὐτὸς γιὰ βαθύτερη γνωριμία, ὅπως ἀποκαλύπτει ὁ Παλαμᾶς σὲ ἄρθρο μόνις τοῦ 1887 γραμμένο γιὰ τὸν Leconte de Lisle, κυριεῖται ὅχι τὸν ὁποιοδήποτε "Ἑλληνα, ἀλλὰ «τὸν "Ἑλληνα ποιητὴ τοῦ μέλλοντος» — χαρακτηρισμὸς ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ πλησιέστερα στὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ — ὅταν διαβάσει τὸ ἔργο τοῦ Γάλλου ποιητῆ: «[Ὁ Leconte de Lisle] παρέχει εἰς τὸν "Ἑλληνα ἀναγνώστην τὴν τελειοτάτην, μετὰ τὰ κλασσικὰ ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἀπόλαυσιν τοῦ κάλλους τῆς ἀρχαίας λατρείας(...). Ὁ "Ἑλλην ἀναγνώστης θὰ ὀφείλῃ εἰς αὐτὸν νέαν ἀποκάλυψιν τῆς "Αρχαιότητος» — μετὰ τὴν πρώτην μύσησιν ποὺ δέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὅτι ἔγινε στὸ σχολεῖο. Καὶ συνεχίζει μὲ ἀνυπόκριτο θαυμασμὸ καὶ ἐνθουσιασμὸ: «Ὁ "Ἑλλην ἀναγνώστης διατρέχων τὰ *Ἀρχαῖα ποιήματα* [τῇ συλλογῇ δηλαδὴ τοῦ Leconte de Lisle *Poèmes Antiques*] ἐν οἷς τὸ ἄσμα, οὐχὶ σπανίως, διαιρεῖται εἰς στροφάς, ἀντιστροφάς καὶ ἐπωδούς, ὀλιγώτερον καταλαμβάνεται ὑπὸ τῆς σκέψεως νὰ μεταφέρῃ τὸ ποίημα εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς γλῶσσαν ἢ ὅσον κατέχεται ὑπὸ τῆς φροντίδος νὰ ἀνεύρῃ τὰς πηγὰς αὐτοῦ εἰς ἀντιστοίχους ἐννοίας καὶ λέξεις, ἀναδιψῶν σελίδας ἐκ τῆς *Λυρικῆς Ἀνθολογίας*, ἐκ τοῦ *Πινδάρου*, τοῦ *Θεοκρίτου* ἢ τοῦ *Καλλιμάχου*». Στῇ συνέχεια ὁ Παλαμᾶς ὑπογραμμίζει τὴν ἰδιαίτην σημασίαν ποὺ ἔχει ἡ ἑλληνοκεντρικὴ καὶ ἑλληνοτραφὴς ποίησις τοῦ Leconte de Lisle εἰδικὰ γιὰ τὸν "Ἑλληνα ποιητὴ τοῦ μέλλοντος: «Ὁ *Λεόντ Δελίλ* πρόκειται κάλλιστος χειρουργὸς εἰς τὸν "Ἑλληνα ποιητὴν τοῦ μέλλοντος ὅπως διαδράμῃ τοὺς τριβὸν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος(...) Εἰς τὸν ποιητὴν μου, ἅμα πατῶντα τὸ Ἀττικὸν ἔδαφος [μόλις δηλ. φτάσει ἀπὸ τὴν ἐπαρχίαν, ὅπως ὁ ἴδιος] δύο βίοι πρόκεινται· ὁ βίος ἐν μέσῳ τῆς τύρβης, τῆς σπουδῆς καὶ τοῦ ὄχλου τῶν νεωτέρων Ἀθηνῶν, καὶ ὁ βίος ἐν τῇ ἱερᾷ γαλήνῃ καὶ σεπτῇ συντροφίᾳ τῆς ἀρχαιότητος, ἐν τῇ ὑψηλῇ μελαγχολίᾳ τῇ ἐκ τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν ἀναμνήσεων αὐτῆς(...) Καὶ ἐφαντάσθην τὸν "Ἑλληνα ἐκείνον ποιητὴν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως(..) ἀναπέμποντα τὸ ἄσμα του(...) καὶ ἐν τῷ ἄσματι αὐτοῦ περιφανῇ διδάσκαλον πρὸς τοῖς ἄλλοις ἔχοντα τὸν ψάλτην τῶν Ἀρχαίων, Βαρβαρικών καὶ Τραγικῶν Ποιημάτων» ("Ἀπαντα, 15, 61, 62, 63-64).

Υποθυμίζω ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς πρωτοδιάβασε τὸ ἔργο τοῦ Leconte de Lisle τὸ 1882, σὲ ἡλικίαν δηλ. 23 χρονῶν, καὶ — σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω — τὸ ἑλληνοκεντρικὸ αὐτὸ ἔργο θὰ ἦταν ἀσφαλῶς πρόκλησις καὶ κέντρισμα «γιὰ τὸν "Ἑλληνα ποιητὴ τοῦ μέλλοντος» ὅχι τόσο γιὰ νὰ τὸ μιμηθεῖ ἢ νὰ τὸ μεταφράσει, ὅσο γιὰ νὰ καταφύγει στὶς ἴδιες ἀρχαῖες πηγές. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι ὁ Παλαμᾶς, μὲ ἀκάλλιστο χειρουργὸν τὸν ποιητὴ καὶ σοφὸ μεταφραστὴ Leconte de Lisle (θυμίζω ἐδῶ πρόχειρα ὅτι ἔχει μεταφράσει Ὀμηρο, Ἡσίοδο, Ἀνακρέοντα, τοὺς τραγικοὺς, Βίωνα, Θεόκριτο, Μόσχο κ.ἄ.) «διέδραμε», μετὰ τὸ 1882, «τοὺς τριβὸν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος», μελετώντας τίς ἀρχαῖες πηγές μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκτήσῃ, μὲ τὴν πάροδο χρόνου ἱκανοῦ, θαυμαστὴ ἀρχαιογνωσίαν. Πρῶτος καρπὸς τῆς ἀρχαιογνωσίας αὐτῆς εἶναι ὁ ἑλληνοπρεπὴς

Ἕγμος εἰς τὴν Ἀθηναίων τοῦ 1889. Ἀντίθετα στὰ Τραγοῦδια τῆς Πατρίδος μου, συλλογὴ πού συγκροτήθηκε ἀπὸ ποιήματα τῆς περιόδου 1878-1885, δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα ποίημα μὲ θέμα ἢ περιεχόμενο ἀρχαιοελληνικό. Καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ παρέμενε ἀσφαλῶς δυσερμήνευτο ἂν δεχόμασταν, μαζί μὲ τὸν Κασίνη, ὅτι ἡ πορεία τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὶς ἀρχαῖες πηγές «ἔρχισε ἀπαραίτητα πρὶν ἀπὸ τὸ 1882».

3. Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία

Ἀς παρακολουθήσουμε ἔμως πῶς συστηματικὰ τοὺς συσχετισμοὺς τοῦ Κασίνη στίχων τῆς Φλογέρας μὲ συγκεκριμένα χωρία συγκεκριμένων ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.

3.1. Ὁ Ὅμηρος

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Παλαμᾶς γνώρισε τὸν Ὅμηρο στὰ σχολικὰ του χρόνια. Θὰ ἤθελα ὥστόσο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ παρατηρήσω ὅτι ὁ Leconte de Lisle εἶχε μεταφράσει στὰ γαλλικὰ τόσο τὴν Ἰλιάδα ὅσο καὶ τὴν Ὀδύσσεια (Πολίτου, σ. 74). Εἴμαστε λοιπὸν ἀναγκασμένοι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς γνώριζε τὶς μεταφράσεις αὐτὲς — ὅπως καὶ τὶς λοιπὲς μεταφράσεις τοῦ κορυφαίου παρνασσικοῦ — τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1887, ἀφοῦ στὸ ἄρθρο τῆς χρονιᾶς αὐτῆς πού μνημόνευσα καὶ πῶς πάνω τὸν ἀποκαλεῖ καὶ «σοφὸ μεταφραστὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων κλασσικῶν» (Ἀπαντα, 15, 57).

Γιὰ ἓνα εἰδικὸ σημεῖο τῆς Φλογέρας νομίζω ὅτι εἶναι χρήσιμες οἱ ἐξῆς παρατηρήσεις: Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Β' Λόγου, ὅπου ὁ Παλαμᾶς περιγράφει τὴν ἀκαταμάχητη γοητεία πού ἀσκοῦσε ἡ Αὐγούστα Θεοφανώ

*Βέργα κρατᾶ, λιγνόμεργα, καὶ στὴν κορφή τῆς βέργας
ἀσάλευτος ὁ τρίφυλλος λωτός, μαλαματένιος.
Καὶ εἶν' ὁ λωτός πού δὲν τὸν τρώς, τὸ στριγλοβότανο εἶναι
πού μὲ τὸ θῶρι σὲ χαλᾶ, μὲ τ' ἄγγισμα σὲ λιώνει,
(.....)
Καὶ μὲ τῇ βέργᾳ κυβερνᾶ καὶ δένει πολεμάρχους,
τοὺς λογισμοὺς καὶ τὶς καρδιές, τὶς χῶρες καὶ τοὺς κόσμους
(Ἀπαντα, 5, 41)*

συσχετίζει ὁ Κασίνης μὲ τοὺς ὁμηρικὺς στίχους, στοὺς ὁποίους περιγράφονται τὰ μαγικὰ ραβδία τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Κίρκης, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι «εἶναι ἀδύνατο ὁ Παλαμᾶς γράφοντας τοὺς δικούς του στίχους νὰ μὴ θυμῆθηκε τὰ μαγικὰ ὁμηρικὰ ραβδία» (Κασίνης, σ. 178). Πῶς σημαντικὸ θεωρεῖ τὸ γεγονός ὅτι «τὸ κλίμα, μέσα στὸ ὁποῖο κινεῖ τὴ Θεοφανώ ὁ Παλαμᾶς, εἶναι δυνατὰ πο-

τισμένο ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς Κίρκης, στὸ κ τῆς Ὀδύσσειας». Συμπληρώνει μάλιστα σὲ παραπομπή ὅτι τὴν Κίρκη θεωρεῖ ὁ Παλαμᾶς «ἐνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ ὁμηρικοῦ συμβολισμοῦ, ποὺ συγκινοῦν πρὸ παντὸς δι' ὅσων βαθέως ὑποροῦν» (Κασίνης, σ. 178 καὶ Ἀπαντα, 2, 209). Ἐδῶ ἀκριβῶς νομίζω ὅτι εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμο νὰ παρατεθεῖ ἡ ἄποψη, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ὁ Louis Ménéard, σοφὸς Γάλλος ἐλληνιστὴς καὶ ἀναγνωρισμένος δάσκαλος τῶν παρνασσικῶν στὴ σπουδὴ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ, συγχρόνως ὅμως καὶ ποιητῆς, κυρίως μετὰ τὸ ἔργο του *Du polythéisme hellénique* — γιὰ τὸ ὁποῖο συχνὰ θὰ γίνεταί στὰ ἐπόμενα λόγος — ἀννακαλύπτει πνευματώδεις ἀλληγορίες στὴ μυθολογία τῶν ποιητῶν καὶ ξέρεי νὰ μεταμορφώνει ἀκόμα καὶ τοὺς πιὸ παράλογους μύθους σὲ σοβαρῆς παραβολὰς μετὰ βαθύ νόημα καὶ ὑψηλὸ ἠθικὸ περιεχόμενο¹⁰. Ἡ κύρια λοιπὸν συμβολὴ τοῦ Ménéard στὴν ἀρχαιογνωσία καὶ κυρίως στὴ γνώση τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι «μετὰ πολλὴ προσοχὴ καὶ λεπτότητα ἔσυρε τὸν πέπλο τῶν συμβόλων τοῦ ἐλληνισμοῦ»¹¹. Ἐχει ὁ Ménéard εἰδικὰ ἐπισημάνει τὸ βαθύτερο συμβολισμὸ τῆς Κίρκης, στὴν ὁποία μάλιστα ἔχει ἀφιερώσει καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα καὶ γνωστότερα σονέτα του¹². Ὁ Παλαμᾶς τώρα γνώριζε τὸν Ménéard, θαύμαζε τὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου συγγραφέα καὶ τοῦ «θρησκευτικοῦ ποιητῆ», εἶχε διαπιστώσει ὅτι «ἡ ἐλληνολάτρεα ποίηση τοῦ Leconte de Lisle δὲν εἶναι παρὰ ἐφαρμογὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ménéard» καὶ εἶχε ἐκφράσει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ «Ἕλληνες τοῦ χρωστοῦμε ἐν' ἀγαλμα». Τὸ βασικὸ ἐξῆλλου ἔργο τοῦ Ménéard *Du Polythéisme hellénique* ὁ Παλαμᾶς τὸ ἀναφέρει σὲ κείμενο τοῦ 1909, μετὰ τρόπο ὅμως ποὺ δείχνει ὅτι τὸ γνώριζε καλὰ (Πολίτου, σσ. 110-112). Τὸ σονέτο τέλος τοῦ Ménéard *Circé*, ποὺ μνημονεύσαμε πιὸ πάνω, ἔχει χρησιμοποιοῦν ὡς πηγὴ ὁ Παλαμᾶς σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς *Φλογέρας*, στὸ ὁποῖο περιγράφει τὴν ἥρεμη ἀλλὰ καὶ ἀκαταμάχητη γοητεία τῆς Παναγίας (Πολίτου, σσ. 449-450). Ὅλα τὰ παραπάνω μᾶς ἐπιτρέπουν, νομίζω, νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι καὶ οἱ στίχοι γιὰ τὴ Θεοφανώ, ποὺ ὁ Κασίνης συσχετίζει μετὰ τοὺς ὁμηρικοὺς στίχους γιὰ τὴν Κίρκη, δὲ γράφτηκαν χωρὶς ὁ Παλαμᾶς νὰ «θυμηθεῖ», γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ὁρολογία τοῦ Κασίνη, καὶ τοὺς στίχους τοῦ Ménéard γιὰ τὴν Κίρκη.

3.2. Οἱ ὁμηρικοὶ ὕμνοι

Τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ χρησιμοποιοῦ ὁ Κασίνης γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Παλαμᾶς στὴ σύνθεση τῆς *Φλογέρας* χρησιμοποίησε τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

10. Philippe Berthelot, *Louis Ménéard et son oeuvre*, Félix Juven éditeur, Paris [χ. χρ. ἐκδ.], σ. 2.

11. Philippe Berthelot, *Louis Ménéard et son oeuvre*, ὅπ. παρ. σ. 34.

12. Philippe Berthelot, *Louis Ménéard et son oeuvre*, ὅπ. παρ. σ. 100.

1) 'Επειδή ἡ σημαντικότερη φωνὴ τῆς Μούσας τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ὕμνη-
τική, ὁ ποιητὴς μας «δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ γνωρίσει καὶ νὰ ἐκμεταλλεῖται τὸ
σχετικὸ ὕλικό τῆς ἀρχαίας γραμματείας, κυρίως μάλιστα τοὺς λεγόμενους ὁμη-
ρικούς ὕμνους» (Κασίνης, σ. 193). Τὸ ἐρώτημα ὅμως εἶναι: Τοὺς γνώρισε πρά-
γματι καὶ μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὸ 1882 ἢ τὸ 1886; Γιατὶ ἡ μόνη σίγουρη σχετικὴ
μαρτυρία εἶναι τοῦ... 1934, ὅταν δηλαδὴ συνθέτει τὸν Ὅμηρικό ὕμνο με motto
ἀπὸ τὸν ὕμνο *Εἰς Δήμητρα* ("Ἀπαντα, 11, 115-121).

2) 'Επειδὴ ὁ Παλαμᾶς μετέφρασε τὸ *Δελφικὸ ὕμνο* [ἡ μετάφραση εἶναι
τοῦ 1894] «συνακόλουθα, γιὰ νὰ πλουτίσει τὴν ποίησή του καὶ στὸ θέμα αὐτό,
ἀνέτρεξε στοὺς σχετικούς ὁμηρικούς ὕμνους» (Κασίνης, σ. 194).

Κατὰ τὴν γνώμη μου ὅμως αὐτὸ τὸ «συνακόλουθα» δὲν εἶναι καὶ τόσο
αὐτονόητο. Δὲ θεωρῶ δηλαδὴ ἀπαραίτητο νὰ ἀνέτρεξε ὁ Παλαμᾶς στοὺς ὁμη-
ρικούς ὕμνους, ἐπειδὴ μετέφρασε τὸ *Δελφικὸ ὕμνο*. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ
1893 ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ στὸ Θησαυρὸ τῶν
Ἀθηναίων στοὺς Δελφούς τὸ κείμενο δύο ὕμνων στὸν Ἀπόλλωνα, ἡ σύνθεσις
τῶν ὁποίων τοποθετήθηκε στὸ 2ο π.Χ. αἰ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀνακά-
λυψις αὐτὴ προκάλεσε αἴσθησις στοὺς ἀρχαιολογικούς καὶ φιλολογικούς κύκλους
τῆς ἐποχῆς, κυρίως γιατί οἱ ὕμνοι συνοδεύονταν ἀπὸ γραπτὰ μουσικὰ σημεῖα,
πολύτιμα ἀσφαλῶς, ἀφοῦ ὑπάρχουν τόσο σπάνια δείγματα ἀρχαίας μουσικῆς.
Τὸ γεγονός λοιπὸν ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν ἔμεινε ἀσυγκίνητος ἀπὸ τὴ σπουδαία
αὐτὴ ἀνακάλυψις καὶ μετέφρασε τὸ *Δελφικὸ ὕμνο* δὲ σημαίνει ὅτι κατανόησις
καὶ «συνακόλουθα», μετὰ τὴ μετάφραση, ἀνέτρεξε καὶ στοὺς ὁμηρικούς ὕμνους.

3) 'Επειδὴ ὁ Παλαμᾶς εἶχε ἤδη χρησιμοποιοῦσι τὸν Ὑμνο εἰς τὴν Ἀθηνᾶν
(1889) «τὴ λογοτεχνικὴ καὶ μυθολογικὴ παράδοσις γύρω ἀπὸ τὴ θεὰ τῆς σοφίας
καὶ τῆς ἀρετῆς», ὅπως ὅμως θὰ δεῖξει ὁ Κασίνης σὲ μελλοντικὴ του μελέτη
(Κασίνης, σ. 193). Δὲν ἀρνοῦμαι βέβαια ὅτι ὁ Παλαμᾶς γιὰ πρώτη φορὰ τὸν
Ὑμνο εἰς τὴν Ἀθηνᾶν ἐκμεταλλεύεται τὴ λογοτεχνικὴ καὶ μυθολογικὴ παρά-
δοσις τῆς σχετικῆς μετὰ τὴ θεὰ τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀρετῆς. Ἡ ἀπλὴ σκέψις ποῦ
κάνω εἶναι ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς παραδόσεως αὐτῆς μποροῦσε νὰ τὰ
ἀντλήσει ἀπὸ διάφορες ἄλλες πηγὰς καὶ ὅχι ἀπαραίτητα ἀπὸ τίς πρώτες ἀρχαῖες
πηγές. Ἔτσι ἔχω ἤδη δεῖξει ὅτι α) Σίγουρη πηγὴ γιὰ τὴ σύνθεσις ὁρισμένων
τουλάχιστον σημείων τοῦ Ὑμνου εἰς τὴν Ἀθηνᾶν καὶ συγκεκριμένα ἐκείνων
ποῦ ἀναφέρονται στὴ συμμετοχὴ τῆς Ἀθηνᾶς στὴ Γιγαντομαχία εἶναι τὸ μεγάλο
ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *Khiron*, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ καὶ πιὸ κάτω εἰδικὸς
λόγος (Πολίτου, σσ. 391-394) καὶ β) Ἡ γενικὴ παλαμικὴ ἀρχαιογνωσία ποῦ
πρωτοεμφανίζεται τόσο ἐντυπωσιακὰ τὸν Ὑμνο εἰς τὴν Ἀθηνᾶν καὶ ποῦ μπο-
ρεῖ νὰ ὑπερβαίνει τὰ παρνασσικά πρότυπα, ἐρμηνεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἐκα-
νοποιητικὰ μόνο μέσω τῆς μαθητείας τοῦ Παλαμᾶ τὸν Παρνασσισμό (Πολίτου,
σσ. 115-116).

Τὰ χωρία τῆς *Φλογέρας* ποὺ συνδέονται ἀπὸ τὸν Κασίνη μὲ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους εἶναι:

1) ᾽Απόσπασμα ἀπὸ τὸ *Τραγούδι τοῦ Παρνασσοῦ*, στὸν Ε᾽ Λόγο, ὅπου γίνονται ἀναφορὲς στὸν ᾽Απόλλωνα, στὶς Μοῦσες, στὸ φόνο τοῦ Πύθωνα, στὴν ἔδρυση τοῦ ναοῦ τῶν Δελφῶν κλπ. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ὁ Κασίνης συσχετίζει μὲ τὸ δεῦτερο ὁμηρικὸ ὕμνο *Εἰς ᾽Απόλλωνα*, σπεύδοντας ὅμως νὰ δεχτεῖ ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁ ποιητὴς μας «θὰ μπορούσε νὰ τὰ συλλέξει καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς», μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Νόννος (Κασίνης, σσ. 194-195). ᾽Αφοῦ παρακαλέσω νὰ συγκρατήσουμε τὸ ὄνομα τοῦ Νόννου, θὰ προσθέσω συμπληρωματικὰ ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὁ Παλαμᾶς θὰ μπορούσε νὰ τὰ συλλέξει καὶ ἀπὸ μιὰ ὁποιαδήποτε μυθολογία ἢ ἐγκυκλοπαίδεια, ὅπως ἀναμφίβολα καὶ ἀπὸ ποιήματα τῶν παρνασσικῶν καὶ μάλιστα τοῦ *Leconte de Lisle* καὶ τοῦ *Théodore de Banville* — ἂν βέβαια ἀγνοήσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ στὸ *Δελφικὸ ὕμνο*.

2) Τοὺς παλαμικοὺς στίχους

᾽Εγὼ εἴμ' ἡ πλάση ἢ δίκωρρη ποὺ δείχνομαι μακριάθε
μὲ καίσαρι κι κάτασπρο

(᾽Απαντα, 5, 78)

ὁ Κασίνης συσχετίζει μὲ τὸν ὁμηρικὸ ὕμνο *Π Εἰς ᾽Απόλλωνα*, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς τοῦ Παρνασσοῦ «βρίσκεται καὶ στὸ στίχο 104 τοῦ *Π ὁμηρικοῦ ὕμνου*»:

ἔκειο δ' ἐς Κρίσιν ὑπὸ Παρνησὸν νιφόεντα (Κασίνης, σ. 196)

Πολὺ σοφὰ χρησιμοποίησε αὐτὸ τὸ «καί», γιὰ τὸ ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς βρίσκεται π.χ. καὶ στὸ *Δελφικὸ ὕμνο* ποὺ μετέφρασε ὁ Παλαμᾶς. Καὶ βέβαια πέρα ἀπὸ τὶς ὁποιοσδήποτε φιλολογικὲς πηγὰς ὑπάρχει καὶ τὸ πολὺ ἀπλὸ γεγονός ὅτι ὁ Παρνασσὸς ἦταν χιονισμένος καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως ἀκριβῶς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι καὶ σήμερα.

3) Ὁ Κασίνης πιστεύει ὅτι ἡ φράση «καὶ τὸ φτερό τοῦ κύκνου» ἀπὸ τοὺς παλαμικοὺς στίχους:

Καὶ νάλ' στὰ πόδια μου ὁ ναὸς ὁ ἀλαφροκαμωμένος
μὲ τὸ κερὶ τῆς μέλισσας καὶ τὸ φτερό τοῦ κύκνου

(᾽Απαντα, 5, 76)

«ἔχει ἀνάλογο σὲ ἄλλον ὁμηρικὸ ὕμνο *Εἰς ᾽Απόλλωνα*»:

Φοῖβε, σὲ μὲν καὶ κύκνος ὑπὸ πτερόγων λίγ' αἰδεῖ,

Παρατηρεῖ ὥστόσο πὼς ἐδῶ ἔχουμε σύμπτωση λέξεων μὲ ἄλλη ὅμως λειτουργία (Κασίνης, σ. 196).

4) Οἱ στίχοι ἀπὸ τὸ Ζ' Λόγο, στοὺς ὁποίους περιγράφεται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ἡ γέννηση τῆς Ἀθηνᾶς, «δείχνουν ἔκδηλα τὴν καταγωγή τους» ἀπὸ τὸν ὁμηρικὸ ὕμνο XXVIII *Εἰς Ἀθηνᾶν*. Παραδέχεται ὅμως ὅτι ἀνάλογες περιγραφές θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ ὁ Παλαμᾶς καὶ στὸν Ἡσίοδο καὶ στὴ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Ἀπολλοδώρου καὶ στὰ *Διονυσιακά* τοῦ Νόννου (Κασίνης, σσ. 196-197).

5) Ὁ Κασίνης πιστεύει ὅτι οἱ παλαμικοὶ στίχοι

Καὶ πάντα, ἀπὸ τῆς ἱέρισσας τὰ χέρια βλογημένα,
στὰ χέρια οἱ λυγρὲς βαστᾶν τὰ φτυάρια, καὶ στοὺς σάκκους,
ἀπὸ σπαρτὰ καὶ ἀπὸ καρποὺς τῆς Δήμητρας γιομάτους

(Ἀπαντα, 5, 91)

«δὲ θὰ μπορούσε ν' ἀποδειχτεῖ πὼς ἔχουν κάποια σχέση μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου V *Εἰς Δήμητραν*» — τὴν ὁποία παρόλα αὐτὰ παραθέτει — «γιατὶ ἡ ἀναφορὰ στὴ βασικὴ ἰδιότητα τῆς Δήμητρας ὡς θεᾶς τῆς βλάστησης καὶ τῶν καρπῶν εἶναι κοινὴ καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς (Κασίνης, σσ. 197-198).

6) Ὁ Κασίνης πιστεύει ὅτι ἡ ἐκλογὴ καὶ διάκριση ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ τῶν θεῶν καὶ ἡμιθέων στοὺς στίχους

καὶ μέσα στοὺς ἀθάνατους ξεχωρισμένοι ἀκόμα,
ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ ἡ Δήμητρα καὶ οἱ Διόσκουροι καὶ ὁ μέγας
ροπαλοφόρος Ἡρακλῆς, καὶ ἡ πῦρ μεγάλη, ἡ Κόρη

(Ἀπαντα, 5, 92)

δὲν εἶναι τυχαία, γιατί στοὺς ἴδιους αὐτοὺς θεοὺς καὶ ἡμιθεοὺς ἀναφέρονται καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους (Κασίνης, σ. 198).

Ἄν καὶ ὅλα τὰ χωρία τῆς *Φλογέρας*, τὰ ὁποῖα ὁ Κασίνης ἀντιπαραβάλλει μὲ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους, περιέχουν στοιχεῖα ποὺ ὁ Παλαμᾶς θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἀντλήσει καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές (π.χ. Ἡσίοδος, *Διονυσιακά* τοῦ Νόννου, μυθολογίες, παρνασσικοί), ὥστόσο πιστεύω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Παλαμᾶς διάβασε τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἔγραψε τὴ *Φλογέρα* ἢ καὶ πρὶν, ὅχι τόσο γιὰ τοὺς λόγους ποὺ προβάλλει ὁ Κασίνης ἀλλὰ κυρίως γιατί:

1) Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶχε διδαχτεῖ ὁ Παλαμᾶς τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους στὸ σχολεῖο. Ὅπως πληροφοροῦμαι ἀπὸ πρόσφατὰ σχετικὰ μελέτη οἱ ὁμηρικοὶ ὕμνοι περιλαμβάνονταν στὴ διδακτέα ὕλη τοῦ μαθήματος τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν τῆς γ' τάξης τοῦ Γυμνασίου, ὅπως ἡ ὕλη αὐτὴ εἶχε καθοριστεῖ μὲ τὸ διάταγμα τοῦ 1836. Σημειῶνω ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1836, ποὺ ἦταν σὲ ἰσχύ μὲχρι τὸ 1884, οἱ μαθητὲς τῆς γ' Γυμνασίου ἔπρεπε νὰ διδασκοῦν

καὶ Δημοσθένη, Ξενοφῶντα, Ἡσίοδο καὶ τοῦ Εὐριπίδῃ «τὰ εὐληπτότερα»¹³. Ὅμως ἂν πάρει κανεὶς ὑπόψιν τοῦ τὰ μεγάλα κενὰ στὰ σχολεῖα τῆς ἐποχῆς κυρίως σὲ διδακτικὸ προσωπικὸ, τῇ μέτρια κατάρτιση πολλῶν διδασκόντων καθὼς καὶ τῇ μόνιμῃ σχεδὸν ἀναντιστοιχίᾳ καὶ διαφορᾷ ἀνάμεσα στὴ διδασκτέα καὶ τὴν τελικὰ διδασκόμενη ὕλη, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ μαθητὴς Παλαμῆς διδάχτηκε πραγματικὰ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους.

2) Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι ὁ Παλαμῆς πολὺ ἀργότερα καὶ συγκεκριμένα ἀφοῦ διάβασε τὸ ἔργο τοῦ Ménard *Du polythéisme hellénique*, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε καὶ παραπάνω λόγος, ἔμαθε πολλὰ καὶ σημαντικὰ γιὰ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους. Ὁ Ménard, στὸ μέρος τῆς μελέτης του τὸ ὁποῖο ἐπιγράφει *La poésie sacrée*, ἀσχολεῖται διεξοδικὰ μὲ τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους. Τοὺς ἀπαριθμεῖ ὅλους, παλιότερους καὶ νεότερους, καταγράφει τοὺς θεοὺς, ἡμίθεους καὶ ἥρωες πρὸς τιμὴ τῶν ὁποίων ἔχουν συντεθεῖ οἱ ὕμνοι, ἐπισημαίνει τὰ γενικὰ καὶ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ περιεχομένου καὶ μορφῆς τῶν ποιημάτων αὐτῶν καὶ ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μὲ τοὺς δύο ὕμνους *Εἰς Ἀπόλλωνα*, καθὼς καὶ μὲ τοὺς ὕμνους *Εἰς Ἑρμῆν*, *Εἰς Ἀφροδίτην* καὶ *Εἰς Δίημιτρα* δίνοντας ἐκτενὴ σὲ πεζο περίληψή τους¹⁴.

Ἐχὼ λοιπὸν τὴ γνώμη, ποὺ ἀσφαλῶς χρειάζεται ἀπόδειξη μὲ περαιτέρω ἔρευνα, ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ τοῦ Ménard, τὸ ὁποῖο εἶχε προκαλέσει τὸ θαυμασμὸ τοῦ Michelet γιὰ τὴ δύναμιν («καὶ τὴ στέρεση λογικῆς του»)¹⁵, θὰ χρησίμευε στὸν Παλαμᾶ ὡς «ὁδηγὸς» γιὰ νὰ ἀνατρέξει στοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους καθὼς καὶ σὲ συγκεκριμένες ἄλλες ἀρχαῖες πηγές, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

3.3. Ὁ Ἡσίοδος

Σύμφωνα καὶ πάλι μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ 1836 εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ διδάχτηκε ὁ Παλαμῆς τὸν Ἡσίοδο στὸ σχολεῖο. Ἐξάλλου ἡ σχέση τοῦ παλαμικοῦ ἔργου γενικὰ μὲ τὸν Ἡσίοδο, σχέση ὁμολογημένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ, ἔχει μελετηθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλους πρὶν ἀπὸ τὸν Κασίνη. Ὡστόσο κρίνω σκόπιμο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ θυμίσω ὅτι ὁ Leconte de Lisle εἶχε μεταφράσει ὁλόκληρον τὸν

13. Θεοδώρου Γ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτιστικὴ κληρονομία καὶ νεοελληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ τακτικὴ. Προβλήματα μεταδόσεως τῆς παραδόσεως εἰς τὰ σχολεῖα Μέσης Γενικῆς Ἐκπαίδευσως*. (Ἑθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Φιλοσοφικὴ Σχολή. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριόλου, ἀρ. 39), Ἀθήνα 1981, πίν. ΙΙΙ.

14. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, Charpentier libraire-éditeur, Paris 1865, σσ. 37-47.

15. Philippe Berthelot, *Louis Ménard et son oeuvre*, ὅπ. παρ. σ. 26 καὶ Νικολάου Μ. Τσαγκᾶ, *Ὁ Λουὶ Μεναρ ἢ τὸ τελευταῖος ἀπόστολος τοῦ Ἑλληνισμοῦ* (1822-1901), Ἀθήναι 1974, σ. 58.

Ἡσίοδο (1869), ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἄρχισε τὴ γνωριμία του μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γάλλου ποιητῆ τὸ 1882 καὶ ὅτι ἡ πρωϊμότερη μνεΐα τοῦ Ἡσίοδου ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ εἶναι σὲ ἄρθρο τοῦ 1885 (Κασίνης, σ. 199).

3.4. Τὰ Ὀρφικά

Ὁ Κασίνης, γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἀποψή του πὼς ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα σὲ ὀρισμένους στίχους τῆς *Φλογέρας* καὶ τὴν σωζόμενη ὁρφικὴ φιλολογία», δίνει μιὰ σειρά ἀπὸ παραπομπὲς σὲ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν τὴ γνωριμία του μὲ τὰ ὁρφικά κείμενα π.χ. στὴν *Ξενητεμένη*, ποίημα τοῦ 1891, ὅπου «βρίσκονται σὰν μετωπικὸ παράθεμα οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι ἀπὸ τὸν ὕμνο *Εἰς Ἀφροδίτην*» (Κασίνης, σσ. 205-206).

Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ κρίσιμες, νομίζω, καὶ ἀποφασιστικὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1) Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ ἀφοροῦν ὅλες στοὺς ὁρφικοὺς ὕμνους, ἐνῶ ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ «ὁρφικὴ φιλολογία» ἢ «τὰ ὁρφικά», γιὰ τὰ ὁποῖα κάνει λόγο ὁ Κασίνης, περιλαμβάνουν καὶ τὰ *Ἀργοναυτικά*, τὶς *Θεογονίες* κ.ἄ.

2) Οἱ πιὸ πειστικὲς, ὅπως παραδέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κασίνης, ἀναλογίες ἀνάμεσα σὲ στίχους τῆς *Φλογέρας* καὶ τὰ *Ὀρφικά* εἶναι αὐτὲς ποὺ διαπιστώνονται εἰδικὰ σὲ σχέση μὲ τοὺς ὁρφικοὺς ὕμνους.

3) Ὅλους αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς σωζόμενους ὁρφικοὺς ὕμνους εἶχε μεταφράσει ὁ Leconte de Lisle (1869) καὶ τὴ μετὰφραση αὐτὴ γνώριζε ὁ Παλαμᾶς ἂν ἔχῃ ἀπὸ τὸ 1882 τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1887.

4) Ὁ Leconte de Lisle ἐπιπλέον ἔχει ἐπιγράψει μιὰ ὀλόκληρη σειρά ποιημάτων του τῆς συλλογῆς *Derniers Poèmes* (1895) «*Hymnes orphiques*» — ἀκριβῶς ὅπως ὁ Παλαμᾶς ἐπιγράφει *Ὀρφικὸ ὕμνο* τὸ δεκατετράστιχο ποίημα του ἀπὸ τὴν ἐνότητά «Κομμάτια ἀπὸ τὸ τραγούδι τοῦ Ἡλίου», τῆς *Ἀσάλευτης Ζωῆς*, πρωτοδημοσιευμένο τὸ 1900 στὸ *Ἄστυ*. Οἱ *Ὀρφικοὶ ὕμνοι* τοῦ Leconte de Lisle ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ ποιήματα *Parfum des Nymphes*, *Les Aromates*, *Parfum de Hélios-Apollon*, *L' Héliotrope*, *Parfum de Sélène*, *Le Myrte*, *Parfum d'Artemis*, *La verveine*, *Parfum d'Aphrodite*, *La Myrrhe*, *Parfum de Nyx*, *Le Pavot*, *Parfum des Néréides*, *L'Encens*, *Parfum d'Adonis*, *L'Anémone et la Rose*, *Parfum des Erinnyes*, *L'Asphodèle*, *Parfum de Pan*, *Les Aromates*, πρὶν περιληφθοῦν στὴ συλλογὴ τοῦ 1895 εἶχαν δημοσιευτεῖ καὶ στὴν πολὺ γνωστὴ καὶ στὸν Παλαμᾶ *Ἐπιθεώρηση τῶν δύο Κόσμων* (Πολίτου, σ. 424). Ὅπως ἔχω ἐπιπρόσθετα δεῖξει, τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *Parfum d'Artemis* ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητη πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Παλαμᾶς ἀντλεῖ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ συνέ-

του Ἀνάγλυφο τῆς Κυνηγίτρας (1895) τῆς Ἀσάλευτης Ζωῆς (Πολίτου, σσ. 424-426).

Ὁ Leconte de Lisle θεωροῦσε τοὺς δικούς του Ὅρφικους ὕμνους ἀξιολογότατα δείγματα τῆς ποιήσεώς του, εἶχε δηλώσει μάλιστα τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ, μὲ ἀφορμὴ τὴν πρώτη δημοσίευσή τους: «Εἶμαι εὐχαριστημένος ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων, διότι ὁ παλαιός μου φίλος Ménard εἶπεν ὅτι διὰ τῶν στίχων των εἰσέδωσα βαθύτερον εἰς τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα καὶ τὸ ἀπέδωσα καλότερον» (Πολίτου, σ. 68).

5) Ὁ Louis Ménard ἐξάλλου καὶ πάλι στὸ ἔργο του *Du polythéisme hellénique*, στὸ πέμπτο εἰδικὰ κεφάλαιο ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Orphée et les derniers poètes», ἀσχολεῖται διεξοδικὰ μὲ τὴν ὀρφικὴ φιλολογία ἐπιμένοντας ὅμως ἰδιαίτερα στοὺς ὀρφικοὺς ὕμνους. Ἀπαριθμεῖ δηλαδὴ τίς θεότητες στίς ὁποῖες εἶναι ἀφιερωμένοι οἱ ὕμνοι, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι πολλὰς ἀπὸ αὐτὰς εἶναι ἄγνωστες στὸν Ὅμηρο καὶ στὸν Ἡσίοδο, διακρίνει τὴν ὁμάδα τῶν ὕμνων στοὺς ὁποίους μνημονεύεται τὸ εἰδικὸ ἄρωμα ποὺ εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὴ λατρεία τοῦ κάθε θεοῦ καὶ δίνει καίριες πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ δομὴ τους. Τέτοιες πληροφορίες εἶναι π.χ. ὅτι οἱ ὀρφικοὶ ὕμνοι δὲν ἀφηγοῦνται ποτέ, ὥπως οἱ ὁμηρικοὶ, ἡρωϊκὲς πράξεις, ὅτι συνίστανται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ σειρὰς ἐπιθέτων μὲ τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται σὲ πολλοὺς θεοὺς οἱ ἴδιες ιδιότητες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διαφοροποιοῦνται συχνὰ μόνον ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τῆς θεότητος, ὅτι γενικὰ τελειώνουν μὲ μιὰ προσευχὴ ὑπὲρ τῶν μυημένων πιστῶν κλπ.¹⁶

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ ὅλα τὰ παραπάνω μπορῶ, νομίζω, βάσιμα νὰ ὑποστηρίξω ὅτι κι ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε πῶς ὁ Παλαμᾶς ἀνέτρεξε πράγματι τὴν ὀρφικὴ φιλολογία, αὐτὸ ἰσχύει κατὰ βάση γιὰ τοὺς ὀρφικοὺς ὕμνους, καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ ἔκανε μέσω τοῦ Παρνασσισμοῦ.

3.5. Ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία

Στὴ σ. 164 τῆς διατριβῆς του ὁ Κασίνης γράφει τὰ ἐξῆς: «Σὲ μιὰ πρόσφατη μελέτῃ [τῇ δικῇ μου] ἐκφράζονται ὑποψίες πῶς μερικὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας τὰ γνωρίζε ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ γαλλικὰς μεταφράσεις καί, κατὰ συνέπεια, ἡ ὅποια ἐπίδραση ἀπὸ ἐκείνη εἶναι ἔμμεση. Ἡ τοποθέτηση αὐτὴ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία, κατὰ πόσο ὁ Παλαμᾶς μποροῦσε νὰ προσεγγίσει ἄμεσα μερικοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, λ.χ. τοὺς προσωκρατικοὺς φιλοσόφους(...) θεωρεῖται πιθανὴ ἡ γνωριμία τῶν προσωκρατικῶν ἀπὸ μετάφραση τοῦ Sully Prudhomme ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ μελετᾷ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τοὺς προσωκρα-

16. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σσ. 91-93.

τικούς καὶ νὰ τοὺς χρησιμοποιεῖ». Στὴ συνέχεια ὁ Κασίνης μὲ σειρὰ ἀπὸ ἐπιχειρήματα προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἦταν σὲ θέση νὰ κατανοεῖ ἀπὸ τὸ ποιοτὸτυπο τοὺς προσωκρατικούς (π.χ. ἀφοῦ ἔχει μεταφράσει Πίνδαρο, ποὺ εἶναι ὁ πιὸ δύσκολος), γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι α) κάθε ὑπόθεση πὼς ὁ Παλαμᾶς δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ διαβάσει τὰ ἀποσπάσματα τῶν προσωκρατικῶν στὸ πρωτότυπο («καταπέφτει αὐτόματα» καὶ ὅτι β) τὸ ἴδιο («αὐτόματα») πρέπει νὰ συμπεράνουμε πὼς, ἀφοῦ μπορούσε νὰ κατανοήσῃ τὰ ἀποσπάσματα, τὰ διάβασε κιόλας — πρὶν ἀπὸ τὸ 1910 τουλάχιστον συμπληρώνω ἐγώ, γιατί δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα καὶ τὸ πρόβλημά μας (Κασίνης, σσ. 184-165 καὶ 209).

Ἄς δοῦμε ὅμως τώρα τί πραγματικά ἔχω ὑποστηρίξει ἐγὼ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ στὴ δική μου διατριβή. Πρῶτα-πρῶτα, ὅπως παρατήρησα καὶ σὲ ἄλλη περίπτωση πιὸ πάνω, ἐγὼ πουθενὰ δὲν εἶπα γενικὰ καὶ ἀόριστα ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ διαβάξει στὸ πρωτότυπο μερικoὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, λ.χ. τοὺς προσωκρατικούς. Δεύτερο καὶ σημαντικότερο, καὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς προσωκρατικούς ὅπως ἄλλωστε καὶ σὲ κάθε ἄλλη ἀνάλογη περίπτωση, δὲν ὑποστήριξα τίποτε χωρὶς νὰ προσδιορίσω, ὅσο πιὸ αὐστηρὰ μοῦ ἐπέτρεπαν τὰ δεδομένα τῆς ἐρευνάς μου, τὴν ἐποχή, τὴν περίοδο τῆς παλαμικῆς δημιουργίας γιὰ τὴν ὁποία διατύπωνα ὁρισμένες προτάσεις, ὑποθέσεις ἢ κατέληγα σὲ κάποια συμπεράσματα, μὲ ἀφορμὴ πάντα συγκεκριμένα, χρονολογημένα παλαμικὰ ποιήματα.

Στις σσ. 247-249 πράγματι τῆς διατριβῆς μου δὲν ἀσχολοῦμαι μὲ τὸ ἂν ὁ Παλαμᾶς γνώρισε ἢ ὄχι κάποτε κάποιους κλασικούς μας ἀλλὰ σχολιάζω μόνο ὅσα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ περιλαμβάνονται σὲ δύο συγκεκριμένες μελέτες, δηλαδὴ στὴ μελέτῃ τοῦ C. Prousis «Platonic elements in Palamas» καὶ στὸ κεφάλαιο «Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία» ἀπὸ τὴ μελέτῃ τοῦ Γ. Καλαματιανοῦ *Ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ ἀρχαῖος ἐλληνισμός*. Διατυπώνω μιὰ καταρχὴ μεθοδολογική μου ἀντίρρηση: «Αἱ μελέται αὗται κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν δὲν ἀποδεικνύουν συγκεκριμένην ἐπίδρασιν τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων ἐπὶ ποιημάτων τοῦ Παλαμᾶ. Ἀπλῶς ἐντάσσουν ὀρισμένας γενικὰς φιλοσοφικὰς ἀπόψεις ἐγκατεσπαρμένας εἰς τὸ παλαμικὸν ἔργον εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων τῆς ἀρχαιότητος. Παραμένει δὲ ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῶν ἐν λόγῳ μελετῶν ἀναπάντητον τὸ ἐρώτημα, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ὁ Παλαμᾶς εἶχε μελετήσει εἰς τὸ πρωτότυπον ἢ ἐν μεταφράσει τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους, ὡς καὶ πότε ἀκριβῶς ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην αὐτῶν, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ, ἐὰν εἶχε γράψῃ τὰ ποιήματα, εἰς τὰ ὁποῖα διαπιστοῦται ἡ ἐπίδρασις, πρὸ ἢ μετὰ τὴν γνωριμίαν του μὲ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους. Ἡ ἀποκατάστασις δὲ τῆς χρονολογικῆς ταύτης σχέσεως εἶναι ἐξ ἀπόψεως μεθόδου τὸ πρῶτον καὶ βασικὸν στάδιον πάσης τοιοῦτου εἵδους μελέτης συγκριτικῆς φιλολογίας». Σημειῶνω πὼς αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ μεθοδολογικὰ ἀπα-

ραϊτήτη χρονολογικὴ συσχέτιση δὲ γίνεται οὔτε ἀπὸ τὸν Κασίνη καὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς προσωκρατικούς. Ὁ Κασίνης καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν φαίνεται νὰ θεωρεῖ δεδομένο ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶχε διαβάσει τὰ ἀποσπάσματα, ὅταν ἄρχισε νὰ γράφει τὴ *Φλογέρα* ἢ ἔστω ὅτι τὰ διάβασε στὸ διάστημα ποὺ τὴν ἔγραφε. Ἡ μόνη ὅμως σίγουρη μαρτυρία εἶναι τὸ ἄρθρον τοῦ γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ — ὁ Κασίνης μάλιστα μὲ ψέγει γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου δὲ μὲ προβλημάτισε. Μὰ δὲ μὲ προβλημάτισε γιὰ τὸ ἄρθρον αὐτὸ τοῦ Παλαμᾶ γράφτηκε τὸ 1929! (*Ἀπαντα*, 13, σ. 385). Ἔτσι εἶναι ἓνα κείμενον ἀποδυναμωμένο γιὰ τὸ θέμα μας ἀπὸ τὴν τεράστια χρονικὴ ἀπόστασιν ποὺ τὸ χωρίζει ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ ἔτος ἐκδόσεως τῆς *Φλογέρας*. Ὁ Κασίνης βέβαια ἀποσιωπᾷ τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν σύνθεσης τοῦ ἄρθρου γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ ἀρκεῖται στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ὡς «ἀρκετὰ ὕψιμου» (Κασίνης, σ. 165).

Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριὰ ἀπλὴ μνεῖα ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, σὲ ἄρθρα προγενέστερα ἢ καὶ σύγχρονα τῆς *Φλογέρας*, τῶν ὀνομάτων μόνον τῶν προσωκρατικῶν δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴ ἀξία γιὰ τὸ θέμα μας, τουλάχιστον γι' αὐτοὺς ποὺ παίρνουν στὰ σοβαρὰ τὴ δουλειά τους.

Συνεχίζοντας στὴ διατριβή μου τὴν κριτικὴ μου γιὰ τὸν Καλαματιανὸ διατυπώνω τὴν ἀποψὲς ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῶν προσωκρατικῶν στὸν Παλαμᾶ ἦταν πολὺ μικρότερης ἐκτάσεως ἀπὸ αὐτὴν ποὺ παρουσιάζει ὁ Καλαματιανὸς γιὰ δύο λόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κάθε συγκριτολόγος καταλαβαίνει εὐκόλως ὅς ὁ δεῦτερος εἶναι καὶ ὁ σπουδαιότερος:

1) Γιὰ τὴν μὲ κανένα τρόπο δὲν ἔχει ἀποδειχθεῖ (ἀπὸ τὸν Καλαματιανὸ πάντα) πὼς ὁ Παλαμᾶς ἦταν σὲ θέσιν νὰ μελετᾷ τὰ ἀποσπάσματα στὸ πρωτότυπον ἢ ἔστω ὅτι τὰ εἶχε γνωρίσει ἀπὸ μετάφρασιν καὶ

2) Γιὰ τὴν οἱ ἀπόψεις τοῦ Παλαμᾶ, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὸν Καλαματιανὸ χαρακτηρίζονται «προσωκρατικές», ὅπως π.χ. ὅτι «ὁ πόλεμος εἶναι πάντων πατήρ», ἔχουν πιά καταστεῖ κτῆμα ὅλων τῶν κατὰ κάποιον τρόπο μορφωμένων ἀνθρώπων καὶ ἐπομένως δὲν ἀποδείχνουν συγκεκριμένη ἐπίδρασιν.

Τὴ μεγαλύτερη ὅμως ἐκπληξὴ γιὰ μένα ἀποτελεσε ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Κασίνης, στὸ παραπάνω ἀπόσπασμά του, ὅτι τάχα ἐγὼ εἶχα γράψῃ στὴ διατριβή μου στὴ σ. 249 σημ. 2 ὅτι ὁ Sully Prudhomme εἶχε μεταφράσει τοὺς προσωκρατικούς καὶ ὅτι ὁ Παλαμᾶς τοὺς εἶχε γνωρίσει ἀπὸ τὴν μετάφρασιν αὐτή.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔχουν περάσει δεκατέσσερα περίπου χρόνια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ μελετοῦσα τοὺς παρνασσικούς στὸ Παρίσι καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἔχω ξεχάσει πολλά. Ὡστόσο δὲ θυμᾶμαι, ἔστω καὶ ἀμυδρά, νὰ ἔχω διαβάσει πούθεν ὅτι ὁ Sully Prudhomme, ποὺ εἶχε σπουδᾶσει μαθηματικὰ στὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ τοῦ Παρισιοῦ, ἤξερε καὶ ἀρχαῖα ἐλληνικά. Ἀντίθετα εἶναι γνωστὴ ἡ ἐνασχόλησίς του μὲ τοὺς Λατίνους κλασικούς καὶ ἡ ἰδιαίτερη ἀγάπη του γιὰ τὸν Λουκρήτιον, ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ ὁποίου μάλιστα *De Rerum Natura* εἶχε μετα-

φράσει ἔμμετρα στὰ γαλλικὰ τὸ Α' βιβλίον (Πολίτου, σ. 93). Ἀνοίγω λοιπὸν στὴ σ. 249 σημ. 2 τὴ διατριβή μου καὶ διαβάζω κατὰ λέξη τὰ ἐξῆς: «Ἀντιθέτως (μὲ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Καλαματιανὸς πάντα γιὰ ἡμεση ἐπίδραση τῶν προσωκρατικῶν στὸν Παλαμᾶ) εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο σκόπιμον εἶναι νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶχε τὴν εὐκαιρίαν μελετῶν τὸν προσφιλῆ του Sully Prudhomme νὰ γνωρίσῃ, περιληπτικῶς ἔστω, τὰς θεωρίας τοῦ Ἡρακλείτου, τοῦ Ἐμπεδοκλέους, τοῦ Δημοκρίτου, τοῦ Πυθαγόρου, τοῦ Πλάτωνος κ.ἄ. ἀ) ἐκ τοῦ V Λόγου τῆς μακρᾶς φιλοσοφικῆς συνθέσεως τοῦ Sully Prudhomme *Le Bonheur*, τοῦ καὶ ἐπιγραφομένου «*La philosophie antique*», ὅπου κατὰ γραμματολογικὸν τρόπον ἐκτίθενται ἐν συντομίᾳ τὰ συστήματα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ β) ἐκ τοῦ Α' βιβλίου τοῦ ἔργου τοῦ Λουκρητίου *De Rerum Natura*, μεταφρασθέντος ἐμμέτρως καὶ λίαν ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ Sully Prudhomme καὶ ἐκδοθέντος μετὰ τῶν ἄλλων συλλογῶν αὐτοῦ εἰς τὴν σειρὰν Lemerre. Ὡς γνωστὸν δὲ τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον τοῦ Λουκρητίου περιλαμβάνει ἔμμετρον σύνοψιν τῶν θεωριῶν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος» — ὅπως μάλιστα ἔχω δεῖξει σὲ ἄλλο σημεῖον τῆς διατριβῆς μου μὲ ἀδιάσειστα στοιχεῖα ὁ Παλαμᾶς στὸ ποίημα *Θυρίαμβος* τῆς συλλογῆς *Βωμοὶ* ἀντλεῖ ἀπὸ τῆ γαλλικῆ αὐτῆς μετάφρασης καὶ ὅχι κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν Λουκρήτιο, ὅπως εἶχε ὑποστηρίζει ὁ C. Proussis στὴ μελέτῃ του *Lucretius and Palamas* (Πολίτου, σσ. 458-462).

Ὁ Sully Prudhomme ἐπομένως δὲν εἶχε μεταφράσει τοὺς προσωκρατικούς, συνεπῶς δὲν ἦταν ποτὲ δυνατὸ νὰ ὑποστηρίξω καὶ πραγματικὰ πουθενά στὴ διατριβή μου δὲν ὑποστηρίξω ὅτι ὁ Παλαμᾶς τοὺς γνώρισε μέσω τῆς ἀνύπαρκτης αὐτῆς μετάφρασης! Ὁ Sully Prudhomme ἀπλῶς περιέλαβε τίς κυριότερες ἀπόψεις τοὺς σὲ δική του πρωτότυπη φιλοσοφικὴ ποιητικὴ σύνθεση. Ὁ Κασίνης μὲ ἀφορμὴ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀνύπαρκτη μετάφραση μοῦ καταλογίζει, χρησιμοποιοῦντας μάλιστα καὶ «ὀλίγην εἰρωνείαν», τὸ λογικὸ ἄλμα νὰ θεωρῶ τοὺς Γάλλους παρνασσικούς «σὲ πλεονεχτικότερη θέσῃ νὰ γνωρίσουν ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τὰ κλασσικὰ κείμενα, ἐνῶ ὁ "Ἑλληνας ποιητὴς θὰ κατέφευγε στὰ μεταφράσματά τους γιὰ νὰ γνωρίσει τὴ φιλολογικὴ παράδοση τῆς πατρίδας τους» (Κασίνης, σ. 164-165). Φοβᾶμαι πὼς τὸ μόνο ἄλμα, ἀν ὑπάρχει, εἶναι αὐτὸ ποὺ μετέτρεψε ἓνα πρωτότυπο γαλλικὸ ποίημα σὲ μετάφραση ἢ μιὰ μετάφραση τοῦ Λουκρητίου σὲ μετάφραση τῶν προσωκρατικῶν!

Ἐρχομαι τώρα στὰ «προσωκρατικὰ» χωρία τῆς *Φλογέρας*, ἀφοῦ ὅμως ὑπογραμμίσω ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κασίνης, πρὶν τὰ παραθέσει μαζὶ μὲ τίς ἀντίστοιχες προσωκρατικὲς πηγές τους, σπεύδει νὰ παραδεχτῇ πὼς «σημειώνονται οἱ στίχοι, ποὺ ἔχουν πυρῆνα τοὺς *μνήμες* [ὑπογραμμίζω ἐγὼ] ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς φιλοσόφους [καὶ προσθέτω *μνήμες* ἄραγε ἀπὸ τί, τὰ ἴδια τὰ ἀποσπάσματα, ἀπὸ τὸ σχολεῖο, ἀπὸ ἐγχειρίδια καὶ μελέτες ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπὸ κείμενα ἄλλων;] καὶ στίχοι, στοὺς ὁποίους παρατηρεῖται *σύμπτωση ἰδεῶν*, χωρὶς περισσότερα σημάδια ἐξάρτησης» (Κασίνης, σ. 200).

Ἄλλὰ ἄς δοῦμε τοὺς συσχετισμοὺς καὶ τὶς συγκρίσεις του.

1) Στοὺς στίχους

Κι ἀντάμα μὲ τὸν κόσμον ἐμέ, ποὺ δίχως νὰ πεθάνω,
χάθηκα καὶ ξανάλαμπα στὸ πῆλος τῆς Ἰδέας,
ἐγὼ εἶμ' ἡ π λ α σ η, ἀ π ὀ φ ω τ ι ᾶ καὶ ἀπὸ δ ρ ο σ ι ᾶ καὶ σάρακα
(Ἄπαντα, 5, 76-77)

Ὁ Παλαμῆς, κατὰ τὸν Κασίνη, «θυμᾶται τὶς κοσμογονικὲς ἀρχὲς τῶν φυσικῶν φιλοσόφων, τὸ πῦρ τοῦ Ἡράκλειτου καὶ τὸ ὕδωρ τοῦ Θαλῆ τοῦ Μιλήσιου». Ὁ Κασίνη μάλιστα παραθέτει σὲ παραπομπὴ καὶ τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα (Κασίνη, 200-210). Ἄν αὐτὰ ὅμως ὁ Παλαμῆς δὲν τὰ εἶχε διδαχτεῖ στὸ σχολεῖο ὡς στοιχεῖα ἀρχαίας φιλοσοφίας ἢ ἂν δὲν τὰ εἶχε διαβάσει σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε ἐγκυκλοπαίδεια, θὰ τὰ εἶχε σίγουρα συναντήσει στὸν ἀγαπημένο του καὶ ἀδιάκοπα φιλοσοφοῦντα Sully Prudhomme:

*Par dessus tout la Grèce aimait la Vérité.
Milet, Samos, Elée, habitantes des plages,
Vos poètes sont purs comme l'onde et vos sages
Comme elle sont profonds et leur témérité
Ouvrit sur l'inconnu de lumineux passages.
Dans la grande Nature ils entraient éblouis (...)
Qu'est-se que l'Univers? Il vit: quelle en est l'âme?
Quel en est l'élément? L'e a u, le souffle ou la f l a m m e ?
Thalès y perd ses jours, Héraclite en pâlit,
Démocrite en riant a broyé la matière (...)*¹⁷

(Sully Prudhomme, 5, σ. 231)

Ἡ πρώτη γνωριμία τοῦ Παλαμῆ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Sully Prudhomme τοποθετεῖται στὰ 1882 (Πολίτου, σσ. 119-120), τὸ γαλλικὸ ποίημα *Le Bonheur*, ἀπὸ ὅπου τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα, ἐκδόθηκε τὸ 1888 καὶ τέλος τὸ Τραγοῦδι

17. Ἡ μετάφραση σὲ πεζοῦ: «Πάνω ἀπ' ὅλα ἡ Ἑλλάδα ἀγαποῦσε τὴν Ἀλήθεια! Μίλητος, Σάμος, Ἐλέα, κατοικημένες παραλίες, οἱ ποιητές σας εἶναι ἄγριοι ὅπως τὸ κύμα καὶ οἱ σοφοί σας ἔχουν βάθος ὅπως ἡ θάλασσα, τὸ ἀστόχαστο θάρρος τους ἀνοιξε στὸ ἄγνωστο φωτεινὰ περάσματα. Στὴ μεγάλη Φύση εἰσχωροῦσαν θαμνωμένοι (...). Τί εἶναι τὸ Σύμπαν; Ζεῖ: Ποιά εἶναι ἡ ψυχὴ του; Ποιὸ εἶναι τὸ στοιχεῖο του; Τὸ νερό, ὁ ἀέρας ἢ τὸ πῦρ; Ὁ Θαλῆς περνάει τὶς μέρες του γιὰ νὰ τὸ βρεῖ, ὁ Ἡράκλειτος χλώμιασε ἐξαιτίας του, ὁ Δημόκριτος γελώντας θυμμάτισε τὴν ὕλη...». Ἡ μετάφραση αὐτὴ, ὅπως καὶ ὅσες ἀκολουθοῦν, εἶναι δική μου.

τοῦ Παρνασσοῦ, ἀπὸ ὅπου οἱ παραπάνω παλαμικοὶ στίχοι, δημοσιεύτηκε στὸν Νουμά, 2 Γενάρη τοῦ 1905.

2) Οἱ στίχοι τοῦ Παλαμῆ

Περὶ φάνα καὶ ταπεινά, κι ὅλα φαντάζουν ἴδια.

Καὶ τῆς Πεντέλης ἡ κορφὴ καὶ τ' ἀχαμνὸ σπερδοῦκλι,

κι ὁ λαμπρομέτωπος ραὸς καὶ μιὰ χλωμὴ ἀνεμώνη,

τὰ πάντα ὅμοια βεβαίονε στὴ ξυγὰρ τῆς πλάσης.
(*"Ἀπαντα, 5, 89*)

ἐκφράζουν, κατὰ τὸν Κασίνη, «μιὰν ἰδέα, ποὺ ὅμοιά της βρίσκουμε στὸ ἀπ. 5 τοῦ Ἄναξαγόρα: πάντα οὐδὲν ἐλάσσω ἐστὶν οὐδὲ πλείω (οὐ γὰρ ἀνυστὸν πάντων πλείω εἶναι) ἀλλὰ πάντα ἴσα αἰεῖ». Παρατηρεῖ στὴ συνέχεια ὅμως ὅτι «στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ πρᾶγμα σημειώνεται σὰν σύμπτωση, γιατί στὸ περίβλημα τῆς ἰδέας αὐτῆς δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ρωγμὴ (ἓνας ὑπαινιγμὸς, μιὰ λέξη), ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ διαφεύγει, ἔστω καὶ μιὰ, κατευθυντήρια ἀκτίνα» (Κασίνης, σ. 210).

Θὰ δεῖξω ἀμέσως πιὸ κάτω ὅτι ἀπὸ τὴ «σύμπτωση» αὕτὴ «διαφεύγουν» πολλὲς ἀκτίνες», ποὺ κατευθύνονται ὅμως σαφῶς πρὸς τοὺς παρνασσικούς.

1) Ὁ Louis Ménéard στὸ ἔργο του *Du polythéisme hellénique*, ποὺ ἔχουμε ἤδη πολλὲς φορὲς μνημονεύσει, μιλώντας γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς στὴν ἑλληνικὴ σκέψη, παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: «La permanence individuelle découle nécessairement du principe de la pluralité et de l'indépendance des causes: on ne peut retrancher une maille du réseau de la vie universelle, une note de l'harmonie du monde; rien ne doit manquer à la perfection de l'ensemble, la balance des nombres serait fautive si un seul chiffre pouvait disparaître. Aucune place ne peut rester vide, aucun vote ne peut être supprimé».¹⁸ Ἡ ἀναλογία λοιπὸν ἀνάμεσα στὶς ἰδέες ποὺ διατυπώνει στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα ὁ Ménéard καὶ στὴν ἰδέα ποὺ συμπυκνώνεται στοὺς παραπάνω παλαμικοὺς στίχους εἶναι, νομίζω, προφανής.

2) Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ προσέξει καὶ ἐπισημάνει κανεὶς εἶναι τὸ εὐρύτερο πλαίσιο λειτουργίας τῶν τεσσάρων αὐτῶν παλαμικῶν στίχων, γιατί

18. Louis Ménéard, *Du polythéisme hellénique*, σσ. 385-386. Ἡ μετάφραση: «Ἡ διατήρηση τοῦ ἀτομικοῦ ἀπορρέει κατανάγκη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς πολλαπλότητας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν αἰτίων: δὲν μπορούμε νὰ ἀφαιρέσουμε ἓνα κρίκο ἀπὸ τὸ δίκτυο τῆς παγκόσμιας ζωῆς, μιὰ νότα ἀπὸ τὴν ἁρμονία τοῦ κόσμου· τίποτε δὲν πρέπει νὰ λείπει ἀπὸ τὴν τελειότητα τοῦ συνόλου, ἡ ἰσορροπία τῶν ἀριθμῶν θὰ ἦταν ἐπιφαλὴς ἂν ἦταν δυνατό νὰ ἐξαφανιστεῖ καὶ ἓνας μόνον ἀριθμός. Καμμιὰ θέση δὲν μπορεί νὰ μείνει κενή, καμμιὰ ψήφος δὲν μπορεί νὰ ἀπαλειφθεῖ».

αὐτὸ μᾶς δίνει ἀπάντηση στὸ εὐλόγο ἐρώτημα «τί εἶναι αὐτὸ ποὺ κάνει τὰ πάντα νὰ βαραίνουν ὅμοια στὴ ζυγαριὰ τῆς πλάσης»; Ἡ ἐνοποιὸς αὐτῇ δύναμη εἶναι, κατὰ τὸν Παλαμᾶ, τὸ φῶς:

*Πρωτῶ, καὶ λιοπερίχνη καὶ λιόκαλ' εἶναι ἡ μέρα,
κ' ἡ Ἀθήνα ζαφειρόπετρα στῆς γῆς τὸ δαχτυλίδι.
Τὸ φῶς παντοῦ, κι ὅλο τὸ φῶς, κι ὅλα τὰ δειχνεῖ
καὶ στρογγυλὰ καὶ σταλωμένα, κοίτα, δὲν ἀφίνει
τίποτε θαμποχάραγο, νὰ μὴν τὸ ξεδιαλύνης
ὄνειρο ἂν εἶναι, ἢ κι ἂν ἀχνός, ἢ ἂν εἶναι κρουστό κάτι.
Περὶ φανα καὶ ταπεινά, κι ὅλα φαντάζουν ἴδια.
Καὶ τῆς Πεντέλης ἡ κορφὴ καὶ τ' ἀχαμνὸ σπερδοῦκλι,
κι ὁ λαμπρομέτωπος ναὸς καὶ μιὰ χλωμὴ ἀνεμώνη,
τὰ πάντα, ὅμοια βαραίνουνε στὴ ζυγαριὰ τῆς πλάσης.
Κι ὅλα σιμὰ τὰ φέρονε, φῶς, κι ὅλα τὸ φῶς τὰ δείχνει
μὲ μοῖρα σὰν ξεχωριστή.*

(Ἀπαντα, 5, 89)

Ἐνα περίπου «ἄχιο» φῶς ποὺ ἔρχεται ἀπὸ ψηλὰ καί, ὅπως ὁ Κύριος βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους, ἔτσι κι αὐτὸ ἐνοποιεῖ καὶ ἐξομοιώνει τὰ ταπεινά καὶ τὰ περήφανα, τὴν κορφὴ τῆς Πεντέλης μὲ τὸ ἀχαμνὸ σπερδοῦκλι, τὸν Παρθενῶνα μὲ τὴ χλωμὴ ἀνεμώνη.

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ιδέα ἔχει ντύσει ποιητικὰ κατὰ τρόπο ὑποβλητικὸ ὁ Leconte de Lisle στὸ Ἰνδικῆς, δηλαδὴ ἀνατολικῆς, ἔμπνευσης ποίημά του *La Mort de Valmiki*. Μὲ τὴν περιγραφή καὶ ἐκεῖ τοῦ «ἀγίου φωτός», τὴν ὥρα ποὺ αὐτὸ πυρπολώντας τὴν πλάση ἀκίνητοποιεῖ ἀλλὰ καὶ ἐξομοιώνει τὰ πάντα, ὁ Γάλλος ποιητὴς δημιουργεῖ τὴ μυστηριακὴ ἐκείνη ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία ὁ γέρο-ποιητὴς Valmiki λησμονεῖ ὅχι μόνον τὸν κόσμον ἀλλὰ καὶ τὸν ἑαυτοῦ του «ἔως θανάτου»¹⁹.

*La lumière sacrée envahit terre et cieux;
Du zénith au brin d'herbe et du gouffre à la nue,
Elle vole, palpète et nage et s'insinue,
Dorant d'un seul baiser, subtil, frais et doux,
(.....)*

19. Γιὰ τὶς ἀπλήξεις τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας στὸν Παλαμᾶ γενικὰ βλ. Πολίτου, σσ. 286-291. Εἰδικὰ γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *La Mort de Valmiki*, ποὺ ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ σὲ στίχους τοῦ *Δωδεκάλογου*, βλ. Πολίτου, σ. 442.

*Les radjahs et les chiens, Richis et Parias,
Et l'insecte invisible et les Himalayas.*

Un rire éblouissant illumine le monde.

L'atome de la Vie inépuisable inonde

L'immensité du rêve énergétique où Brahma

Se vit, se reconnut, resplendit et s'aima

(.....)

Le soleil grandit, monte, éclate, et brûle en paix.

Une muette ardeur, par effluves épais,

Tombe de l'orbe en flammes où tout rentre et se noie,

Les formes, les couleurs, les parfums et la joie

Des choses, la rumeur humaine et le soupir

De la mer qui halète et vient de s'assoupir.

Tout se tait. L'univers embrasé se consume²⁰.

(Leconte de Lisle, P. A., σ. 27-28)

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἀτμόσφαιρα δημιουργεῖ μὲ τὸν ὕμνο πρὸς τὸ φῶς στοὺς στίχους 1-37 τοῦ Ζ' Λόγου καὶ ὁ Παλαμᾶς, γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὸ «πρωτο-θώρητο, κάτι σὰ θάμα» πὺ περιγράφει στοὺς στίχους ποὺ ἀκολουθοῦν.

3) Ἡ ἰδέα τοῦ «διαλεχτοῦ» ποὺ βρίσκεται στὸ Θ' Λόγο ἀνήκει βέβαια στὸν Ἡράκλειτο, τὸ ἀπόσπασμα τοῦ ὁποῖου «εἰς ἐμοὶ μύριοι, ἐὰν ἄριστος ᾖ» παραθέτει ὁ Κασίνης (σ. 211). Δὲν εἶναι ὅμως καθόλου σίγουρο ὅτι ὁ ποιητὴς μας ἀνέτρεξε καὶ ἀντλήσει τὴν ἰδέα αὐτὴ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἀποσπάσματα, παρόλο ποὺ ὁ Κασίνης θεωρεῖ «ὀδηγητικὸν» τὸν παλαμικὸ ὑπαινιγμὸ γιὰ «ἀρχαῖο σοφόν». Ἀλλωστε ὁ Παλαμᾶς ἔχει ἀπερίφραστα δηλώσει ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ τοῦ διαλεχτοῦ ἀποτελεῖ μνήμη ἀπὸ τὰ σχολικὰ του χρόνια. Ἡ ἐπιγραμματικὴ διατύπωση τῆς ἰδέας αὐτῆς ἐξάλλου προσφέρεται καὶ γιὰ θέμα ἐκθεσης ἰδεῶν:

20. Ἡ μετάφραση σὲ πεζο: «Τὸ ἅγιο φῶς κατακλύζει γῆ καὶ οὐρανὸ ἀπὸ τὰ ὕψη ὡς το χορτάκι καὶ ἀπ' τὴν ἄβυσσο ὡς τὰ σύννεφα, πετάει, τρέμει καὶ κολυμπάει καὶ εἰσχωρεῖ, χρυσώνοντας μ' ἓνα μόνον φίλιν, ἑλαφρὸ καὶ δροσερὸ καὶ γλυκὸ(...) τοὺς βασιλιάδες καὶ τοὺς σκύλους, τοὺς ἀγίους καὶ τοὺς παρίες, καὶ τὸ ἀόρατο ἔντομο καὶ τὰ ἱμαλῆα. Ἐνα θαμπωτικὸ γέλιο φωτίζει τὸν κόσμον. Τὸ ἄρωμα τῆς ἀστειρευτῆς Ζωῆς πλημμυρίζει τὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ ἐνεργητικοῦ ὄνειρου ὅπου ὁ Βράμας εἶδε τὸν ἑαυτό του, τὸν ἀναγνώρισε, ἔλαμψε καὶ ἀγαπήθηκε(...). Ὁ ἥλιος μεγαλώνει, ἀνεβαίνει, ξεσπάει καὶ φλέγεται ἐν εἰρήνῃ. Μία σιωπηλὴ φλόγα, σὲ πυκνὰ κύματα, πέφτει ἀπὸ τὸ φλεγόμενον δίσκο, ὅπου ὅλα ἐπιστρέφουν καὶ βοῦθίζονται, τὰ σχήματα, τὰ χρώματα καὶ ἡ χαρὰ τῶν πραγμάτων, τὸ ἀνθρώπινο βουητὸ καὶ ὁ ἀναστεναγμὸς τῆς θάλασσας, ποὺ λαχανιάζει καὶ ἀποκοιμῆται. Ὅλα σιωποῦν. Τὸ σύμπαν πυρπολημένο ἀναλώνεται».

Ὁ δάσκαλός μου χτύπαγε συχνὰ πυκνὰ τ' αὐτιά μου
 μὲ ποιοῦ, δὲν ξέρω, ἀρχαίου σοφοῦ, μπορεῖ λησμονημένου,
 λόγια: «Ἡ ζωὴ σὰν τὸν ἀγώνα μέσα στὸν ἀγώνα
 μόνο οἱ πολλοὶ ἀγωνίζονται, μὰ οἱ διαλεχτοὶ ἀγναντεύουν»
 κι αὐτοὶ εἰν' ἀπάνου ἀπ' τοὺς πολλοὺς, κι ὁ διαλεχτὸς ἀξίζει
 γιὰ χίλιους μέσα στοὺς πολλοὺς».

(Ἀπαντα, 5, 119-120)

Θυμᾶται ἀπὸ τὰ σχολικά του χρόνια μιὰ ιδέα ποὺ ὁ δάσκαλός του συνήθιζε νὰ ἐπαναλαμβάνει — δὲ θυμᾶται τίνος εἶναι ἢ κάνει πὼς δὲ θυμᾶται γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ ἀκριβὴς προέλευσή της δὲν ἔχει καὶ τόση σημασία — ἡ ιδέα αὐτῇ τοῦ ἀρᾶσει, τῇ συνδυάζει ἀσφαλῶς μὲ ἀνάλογες ντισεϊκὲς καὶ τὴ χρησιμοποιεῖ. Εἴμαστε σύμφωνοι γιὰ ὅλα αὐτά, ἀλλὰ ποῦ βλέπει ὁ Κασίνης τὴν ἄμεση προέλευση τῆς ιδέας τοῦ «διαλεχτοῦ» ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡράκλειτου ποὺ παραθέτει;

4) Ὁ Κασίνης πιστεύει ὅτι «πυρήνας» τῶν παλαμικῶν στίχων

Μπρός, πίσω τίποτε. Χορὸς ἀνεμοκυκλοπόδης.

Εἶπα: Στὰ πάντα γνωρισμὸς τῶν πάντων

(Ἀπαντα, 5, 142)

ἀπὸ τὸν ΙΑ' Λόγο τῆς Φλογέρας ἀναγνωρίζεται, ἀναμφισβήτητα, ἡ ιδέα τῆς ἀνακύκλησης καὶ τῆς ἀένανης μεταβολῆς, ὅπως ἀποκρυσταλλώθηκε στὸ ἀπ. 49α (τοῦ Ἡράκλειτου):

*«ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν,
 εἴμεν τε καὶ οὐκ εἴμεν»*

καὶ κυρίως στὸ ἀπ. 88:

«τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκείνὰ ἐστὶ καὶ ἐκείνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα».

Καὶ συνεχίζει: «Στὸ πρῶτο, μάλιστα, ἡμιστίχιο τοῦ πρώτου στίχου:

Μπρός, πίσω, τίποτε

ἔχω τὴν ὑποψία πὼς κατοπτρίζεται καὶ ἄλλο σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡράκλειτου. ὁ ἀρ. 60, στὸ ὁποῖο λέγει:

«ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὤντη»

ἔπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔννοια, καὶ ἡ εἰκόνα εἶναι ἡ ἴδια: ἡ παλινδρόμηση» (Κασίνης, σ. 212).

Οἱ ιδέες αὐτὲς ἔχουν βέβαια ἡρακλείτεια προέλευση ἀλλὰ στὸ μεταξὺ ἔχουν σὲ τόσο καὶ τέτοιο βαθμὸ ἐκλαίκευτεῖ καὶ διαδοθεῖ, ὥστε νὰ ἔχουν γίνει

κτῆμα ὧλων καὶ κανεῖς δὲ θά βρεθεῖ νὰ ὑποστηρίξει σοβαρὰ ὅτι ὅποιοι τὶς χρησιμοποιοῦν τὶς ἀντλεῖ κατευθεῖαν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ πρώτη πηγὴ τους. "Ὅπως ἀσφαλῶς δὲ θά βρεθεῖ κανεῖς νὰ ὑποθέσει πῶς, ὅποιοι ἀνθρωπιέται ἂν πρέπει (νὰ ζεῖ ἢ νὰ μὴ ζεῖ), ἔχει διαβάσει τὸ σαιζπηρικὸ κείμενο. "Ὁ ἴδιος ὁ Παλαμῆς ἄλλωστε, μὲ τὰ λόγια τοῦ Renan, ἔχει ἐπισημάνει καὶ περιγράψει πολὺ εὐστοχα τὸ φαινόμενο αὐτό: «Τῆς σοβαρῆς ἐπιστήμης ἀποτελέσματα χρειάζεται πάρα πολὺς καιρὸς γιὰ νὰ μπου στὴν κυκλοφορία. Ὅπως δὴ ποτε, γιὰ τὴν ἐπιστήμη, καθὼς καὶ γιὰ τὴ φιλοσοφία, ὑπάρχουν κάποιοι κρυφοὶ ὁχέτοι ποὺ ἄδηλα διαβιβάζουν ἀποτελέσματα αὐτά. Οἱ ἰδέες τοῦ Βόλφ γιὰ τὸ ἔπος(...) εἶναι πιὰ χετῆμα τοῦ κόσμου(...). Δυσκολεύομαι νὰ πιστέψω πῶς ὁ Οὐγκὼ διάβασε τὸν Heyne, τὸ Βόλφ, τὸν Οὐίλλιαμ Jones, καὶ ὅμως ἡ ποίησή του τὸ ὑποθέτει αὐτό. Ἐρχεται στιγμή, καὶ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιστήμης χύνονται στὸν ἀέρα, μπορῶ νὰ πῶ, καὶ δίνουνε τὸ γενικὸ τόνο τῆς φιλολογίας» ("Απαντα, 6, 488).

"Ὅσο λοιπὸν κι ἂν ὁ Κασίνης διαφωνεῖ καὶ μὲ ψέγει καὶ πάλι γιὰτὶ θεωρῶ καὶ τὴν ἰδέα τῆς ἀνακύκλησης καὶ τῆς ἀένανης μεταβολῆς τῶν πάντων παρνασσικῆς προέλευσης, ἐγὼ ἐμμένω στὴν ἀρχικὴ μου θέση προσθέτοντας καὶ τὰ ἐξῆς γιὰ νὰ πειστεῖ, ἐλπίζω, γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών μου:

1) Τὸ γεγονός ὅτι καὶ πολλὲς ἄλλες ἰδέες ποὺ χρησιμοποιοῦν ὁ Παλαμῆς σὲ ποιήματά του ἔχουν παρνασσικὴ προέλευση (Πολίτου, σσ. 204-239, 257-335), ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴν παίρνει ὁ Παλαμῆς ἀπὸ τοὺς παρνασσικούς.

2) Γιὰ τοὺς παρνασσικούς ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν εἶναι μεμονωμένη, σποραδικὴ ἢ τυχαία, ἀλλὰ, συνδυαζόμενη στὴν ποίησή τους μὲ τὴν ἰνδικὴ διδασκαλία γιὰ τὴ μετεμψύχωση, μὲ τὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀθανασία καὶ τὴν αἰωνιότητα τῆς ψυχῆς ἀλλὰ καὶ μὲ σύγχρονές τους ἐπιστημονικὲς θεωρίες, ὅπως ἡ θεωρία τοῦ Δαρβίνου γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν ἢ ἡ θεωρία γιὰ τὴν ἀφθορία τῆς ὕλης, ἀποτελεῖ κεντρικὸ θεματικὸ ἄξονα σειρᾶς ὁλόκληρης ποιημάτων ὧλων σχεδὸν τῶν παρνασσικῶν ποιητῶν. Τὴν ἰδέα τῆς ἀνακύκλησης χρησιμοποίησαν κατὰ κύριο λόγο οἱ ἰδιαιτέρως προσφιλεῖς στὸν Παλαμᾶ Leconte de Lisle, Sully Prudhomme καὶ Mme Ackermann (Πολίτου, σσ. 240-246).

3) Ἐνῶ δὲν ἔχουμε καμιὰ βέβαιη ἀπόδειξη, τουλάχιστον ὡς τὸ 1929 ποὺ ἔγραψε τὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Ἑμπεδοκλῆ, ὅτι ὁ Παλαμῆς εἶχε διαβάσει τὰ ἀποσπάσματα τῶν προσωκρατικῶν, ἔχει σίγουρα ἀποδειχτεῖ ὅτι τὸ ἔργο τῶν παρνασσικῶν διάβαζε καὶ ἀγαποῦσε ἀπὸ τὸ 1882 καὶ μέχρι τὸ τέλος περιόπου τῆς ζωῆς του.

4) Ἐχει ἀναμφίβολα καταδειχτεῖ ὅτι τὰ ποιήματα *Ὁ θάνατος τῆς πεντάμορφης* (1887) καὶ *Ὁ θάνατος τῆς Κόρης* (1891), ὅπου ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν παλαμικὴ ποίηση ἡ ἰδέα τῆς ἀνακύκλησης-μετεμψύχωσης, ἔχουν ὡς πηγὴ τὸ ποίημα τοῦ Th. Gautier *Affinités secrètes* (Πολίτου, σσ. 411-413).

5) Παραθέτω ὅμως καὶ τοὺς στίχους τῆς *Φλογέρας*, τοὺς ὁποίους ὁ Κασί-

νης φαντάζεται «σὰν ὁμόκεντρος κύκλους, ποὺ ἀγάλια-ἀγάλια σχηματίζονται, ὅταν σὲ ἥρεμα νερὰ λίμνης πέσει λιθάρι. Τὸ ρόλο τοῦ λιθαριοῦ, στὴν προκείμενη περίπτωση, παίζει τὸ περίφημο ἀπ. 53 τοῦ Ἐφέσιου σοφοῦ:

Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους»
(Κακσίνης, σσ. 213-214)

Μπρός, πίσω τίποτε. Χορὸς ἀνεμοκυκλοπόδης.

Εἶπα : Στὰ πάντα γυρισμὸς τῶν πάντων. Κυβερνήτες, λαοί, δοῦλοι, κύρηδες, καὶ θεοὶ καὶ ἄνθρωποι πάντα κόβουν, γιὰ μπόδισμα, γιὰ μπλέξιμο, γιὰ πάλαιμα, τοὺς δρόμους, τοῦτοι γὰρ νὰ εἶναι πάντοτε γονατιστοί, καὶ κείνοι, γιὰ νὰ εἶναι ὁλόρθοι πάντοτε. Στὴν πλάση τούτῃ ὁ κόσμος ὁλόγυρα, καὶ ὁ ἄνθρωπος μέσα στὸν κόσμο ὁ μαῦρος ποὺ εἶναι μαζὶ περιγελο τῶν ὄντων καὶ καμάρι, τὸ νόμο ἀκοῦν καὶ στὶς καρδιὲς καὶ στὰ λιθάρια ὁ νόμος· μπορεῖ ἄλλην ὄψη ν᾿ἔχω, κ' ἐκεῖ ἄλλην ὄρη ν᾿ἔχω, μὰ παντοῦ, ἀφέντης ποὺ κρατᾷ καὶ στανρωτὴς ποὺ δένει. Χυνόπωρα, μαγιάπριλα, χειμῶνες, καλοκαίρια οἱ ὥρες πάντα οἱ γνωστικὲς τὰ φέρουν καὶ τὰ παίρνουν καὶ ρυθμισμένα τὰ μοιράζουν καὶ τὰ ξαναφέρουν, χειμῶνες καὶ μαγιάπριλα, πάντα γνοιασμένες οἱ ὥρες, (καὶ οἱ τύχες ξέγνωιαστα, τυφλά, κάποτε στὰ χαμένα), χυνόπωρα, μαγιάπριλα, χειμῶνες, καλοκαίρια καὶ στῆς ψυχῆς τ' ἀπόβαθα καὶ στὰ πλατιά τῆς πλάσης. Κι ὅλο ἔνα χέρι σπρώχνει μὰς· τὴν ἀνεργὴ τὴ σάρκα μιὰ δύναμη (.....)

Τὴν Πολιτεία τὴ σέρνει ὁ Πόλεμος κ' ἡ Βία τὴ σέρνει

στ' ἄνθισμα γιὰ στὸ μαρασμό, στὴ χάση γιὰ τὴ φέξη.

(.....)

Μὰ ἐγὼ εἶμαι ὁ ξεθεμελιωτὴς ὁ Πόλεμος, ὁ μέγας,

ὁ Πόλεμος (.....)

Δέντρα, ἀντιροίμματα πατῶ καὶ ξεροζώνω, καὶ ὅλα,

μὲ τὴ φωτιά ξεπαστρεντὴς καὶ χτίστης μὲ τὸ αἷμα,

καὶ γυμὰ στρώνω καὶ κρουστὰ τ' ἀλώνια στοργυγλεύω,

γιομίζοντάς τα μὲ καρπὸς τοῦ θέρου καὶ τοῦ τρύγον.

(.....)

Καὶ οἱ σηκωμοὶ καὶ οἱ χαλασμοί, πλοῦσιοι, φτωχοί, τὰ πάντα

στὸ ζῆγρ' πάντα ἢ ζυγαριὰ θ' ἀνεβοκατεβαίνῃ.

(Ἄπαντα, 5, 142-144)

Θὰ παραθέσω ὁμῶς συγχρόνως καὶ ἀνάλογους στίχους τῶν παρνασσικῶν, γιὰτὶ νομίζω ὅτι ἔτσι δὲ θὰ χρειαστεῖ νὰ καταφύγουμε σὲ λυρικὲς παρομοιώσεις, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ μεταφορὰ καὶ μετουσίωση τοῦ ἀποφθεγματικοῦ, λιτοῦ πεζοῦ λόγου τοῦ Ἐφέσιου στοὺς πληθωρικοὺς παλαμικοὺς στίχους. Καὶ πρῶτα ὁ Sully Prudhomme:

*La terre, depuis lors, accomplit ses années,
Marchant à pas constants sous des signes divers,
Selon les jours, les nuits, les printemps, les hivers,
Renouvelant le cours sans fin des destinées.
Elle emporte avec l'homme et la haine et l'amour,
Et la peine et la joie ensemble ou tour à tour,
Et les sueurs et l'or, les marteaux et la lyre,
Et la guerre et la paix, et les pleurs et le rire;
Combinaison profonde et de crainte et d'espoir,
Et de force restreinte et de libre vouloir,
De travail, de loisir, de péril et de gloire,
(.....)
La Nature nous dit: «Je suis la Raison même,
Et je ferme l'oreille aux souhaits insensés;
L'univers, sachez-le, qu'on l'exècre ou qu'on l'aime,
Cache un accord profond des destins balancés.
Il s'accomplit tout seul, artiste, oeuvre et modèle;
Ni petit, ni mauvais, il n'est ni grand, ni bon.
(.....)
L'équilibre des lois, la constance des causes
Lui confèrent un ordre invulnérable au temps²¹.
(Sully Prudhomme, 3, σσ. 239-242)*

21. Ἡ μετάφραση σὲ πεζό: «Ἡ γῆ, ἀπὸ τότε, ζεῖ τὴ ζωὴ της, βαδίζοντας μὲ σταθερὰ βήματα κάτω ἀπὸ διάφορα σημάδια, ἀνάλογα μὲ τὶς μέρες, τὶς νύχτες, τὶς ἀνοιξές, τοὺς χειμῶνες, ἀνανεώνοντας τὴν ἀτέλειωτη τροχιά τῶν πεπωμένων. Μαζὶ μὲ τὸν ἄνθρωπο κουβαλεῖ καὶ τὸν ἔρωτα, καὶ τὴ λύπη καὶ τὴ χαρὰ μαζὶ ἢ μὲ τὴ σειρὰ τους, καὶ τὸν ἰδρώτα καὶ τὸ χρυσάφι, τὰ σφυριά καὶ τὴ λύρα, καὶ τὸν πόλεμο καὶ τὴν εἰρήνη, καὶ τὰ δάκρυα καὶ τὸ γέλιο» συνδυασμὸς βαθὺς ἀπὸ φόβο κ' ἐλπίδα, ἀπὸ περιορισμένη δύναμις καὶ ἀπὸ ἐλευθέρη βούληση, ἀπὸ δουλειά, ἀπὸ σκόλη, ἀπὸ κίνδυνον καὶ ἀπὸ δόξα(...). Ἡ Φύση μᾶς λέει «Εἴμαι ὁ ἴδιος ὁ Λόγος καὶ κλείνω τ' αὐτὰ στὶς παράλογες εὐχές· ὁ κόσμος, νὰ τὸ ξέρετε, εἶτε τὸν μισεῖτε εἶτε τὸν λατρεύετε, κρύβει μιὰ βαθιὰ συμφωνία καλοζυγισμένων πεπωμένων. Πραγματοποιεῖται μόνος του, καλλιτέχνης, ἔργο καὶ μοντέλο» οὔτε μικρὸς οὔτε κακὸς, δὲν εἶναι οὔτε μεγάλος οὔτε καλός(...). Ἡ ἰσορροπία τῶν νόμων, ἡ σταθερότητα τῶν αἰτίων τοῦ ἐξασφαλίζουν μιὰ τάξη ἄτρωτη ἀπὸ τὸ χρόνο».

Καὶ ἡ προσφιλέστατη στὸν Παλαμᾶ πάντα φιλοσοφοῦσα Mme Ackermann:

*Ainsi jamais d'arrêt. L'immortelle matière
Un seul instant encor n'a pu se reposer.
La Nature ne fait, patiente ouvrière,
Que dissoudre et recomposer.*

*Tout se metamorphose entre ses mains actives;
Partout le mouvement incessant et divers,
Dans le cercle éternel des formes fugitives,
Agitant l'immense univers²².*

(Mme Ackermann, σ. 96)

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶμαι ἀναγκασμένη νὰ παραθέσω, πρώτη φορά, μιὰ ἀκόμα παρνασσικὴ πηγὴ τοῦ Παλαμᾶ. Ὁ ποιητὴς μας λοιπὸν «φιλοσοφεῖ» πάνω στὸ θέμα τῆς ἀνακύκλωσης καὶ τῆς ἀένανης μεταβολῆς τῶν πάντων, καὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῆς ἀνθρώπινης τύχης, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς ἀνακύκλωσης τοῦ νεροῦ στὴ σειρὰ θάλασσα, ὑδρατμοί, σύννεφο, βροχὴ, ποτάμια, θάλασσα. Τὸ σύννεφο ρητὰ ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ θεωρεῖται σύμβολο («σημάδι») τοῦ αἰώνιου νόμου ποὺ ρυθμίζει τὸ ἀνεβοκατέβασμα («θητῶν καὶ θείων, τῶν ὅλων»). Αὐτὰ ὅλα περιλαμβάνονται στοὺς ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τοὺς παλαμικοὺς γιὰ τὴν ἀνακύκλωση στίχους, ποὺ παραθέτει ὁ Κασίνης, καὶ τοὺς ὁποίους φαντάζεται ὡς ὁμόκεντρους κύκλους, ποὺ δημιουργοῦνται γύρω ἀπὸ τὸ ἀπ. 53 τοῦ Ἑράκλειτου. Ἴδου λοιπὸν οἱ στίχοι τοῦ Παλαμᾶ:

— "Ὅσο ἀνοιχτοὶ εἶν' οἱ οὐρανοί, τόσο τεράστια μέσα
στῶν οὐρανῶν ἀπλώνονται τὴν ἀπεραντοσύνη
τοῦ ἡλιοῦ τὰ βασιλέματα· κι ὅσο κ' οἱ αἰθέρες εἶναι
ξάστεροι, τόσο εἶν' οἱ ἄχνοι σὰν ξαφνικὲς φοβέρες·
ἀπὸ τὰ ἔγκυα κ' οἱ ἄχνοι τῆς θάλασσας τῆς μάννας
ὕψωνται, μεστῶνται, καί, σύγνεφα, τοῦ κόσμου
τὸ σκότος, τὸ δριμόχολο, καὶ τὴ φουρτούνα φέρουν,
γιὰ τὸ χαμὸ ἢ γιὰ τ' ἄνθισμα, ξολοθρευτὲς ἢ πλάστες,
ὅσο νὰ πέσουνε ξανά στῆς θάλασσας τῆς μάννας

22. Ἡ μετάφραση σὲ πεζό: «Ἐτσι δὲν ὑπάρχει ποτὲ σταματημός. Ἡ ἀθάνατη ὕλη δὲν μπόρεσε ἀκόμα νὰ ἀναπαυτεῖ οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ. Ἡ Φύση, ὑπομονετικὴ ἐργάτρια, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ διαλύει καὶ νὰ ἀνασυνθέτει. "Ὅλα μεταμορφώνονται μέσα στὰ ἐνεργητικὰ τῆς χέρια" παντοῦ ἡ ἀδιάκοπη καὶ ποικιλόμορφη κίνηση, μέσα στὴν αἰώνια ἀνακύκλωση τῶν φυγαλέων μορφῶν, ποὺ κινεῖ τὸ ἀπέραντο σύμπαν».

Τὰ ἔγκατα, ἀπὸ τὸ νερὸ γιὰ τὸ νερό, καθάρια,
καὶ μ' ὅλο τους τὸ θόλωμα, τὰ σύγνεφα σημάδια,
στοῦ κύκλου τὰ γυρίσματα πὺν ἀνεβοκατεβαίνουν,
τοῦ νόμου τοῦ κυβερνητῆ θνητῶν καὶ θεῶν, τῶν ὅλων.

Στῇ θάλασσα τοῦ αἰώνιου χύνονται τὰ ποτάμια
τῆς προκοπῆς καὶ χάνονται, μὰ ἡ θάλασσα κρατιέται
καὶ μ' ὅλο της τὸ σάλεμα, κι ὅλα τὰ πίνει, καὶ ὅλο
καὶ καταπίνει. Νὰ ἡ πηγὴ καὶ νὰ καὶ ἡ καταβόθρα.

Μπρός, πίσω, τίποτε. Χορὸς ἀνεμοκυκλοπόδης(...)

(ἝΑπαντα, 5, 141-142)

Ἀλλὰ καὶ ἡ Mme Ackermann στὸ ποίημα ποὺ ἐπιγράφεται ἀκριβῶς *Le Nuage* (Τὸ σύννεφο), περιγράφει σὲ δεκατρεῖς τετράστιχες στροφές τὸν αἰώνιο φυσικὸ νόμο, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν αἰώνια ἀνακύκλωση, ἔτσι ὅπως αὐτὴ συμβολίζεται μὲ τὸ σχηματισμὸ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ σύννεφου. Οἱ δύο μάλιστα στροφές τῆς Mme Ackermann ποὺ παρὰθεσα πρὶ πάντων, εἶναι οἱ τελευταῖες τοῦ ποιήματος στὶς ὁποῖες, μετὰ τὴν περιγραφὴ τῆς ἀνακύκλωσης τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὴ θάλασσα στὸν οὐρανὸ καὶ ἀπὸ κεῖ στὰ ἔγκατα τῆς γῆς μέχρι πάλι τὴ θάλασσα, κάνει μιὰ γενικευσιὴ ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ ἴδιος νόμος διέπει τὴ φύση καὶ τὸ ἀπέραντο σύμπαν, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ «mouvement incessant et divers» καὶ «cercle éternel des formes fugitives». Ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ ποίημα, ποὺ θὰ εἶχε ὀλόκληρο τὴ θέση του ἐδῶ, ἀναγκάζομαι, ἀτυχῶς, νὰ παραθέσω μερικὰ μόνο χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα, ἐλπίζοντας νὰ πειστεῖτε τελικὰ καὶ ὁ πρὶ δῶςπιστος γιὰ τὴν πραγματικὴ ἀφειρητρία τῶν στοχασμῶν τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὴν ἀέναη ἀνακύκλωση:

Le Nuage

Levez les yeux! C'est moi qui passe sur vos têtes,

Diaphane et léger, libre dans le ciel pur;

(.....)

Le soleil me rencontre au bout de sa carrière

Couché sur l'horizon dont j'enflamme le bord;

(.....)

Quand, d'un bond furieux, fendant l'air ébranlé,

L'ouragan sur ma proue inaccessible et sombre

S'assied comme un pilote ailé.

Dans les champs de l'éther je livre des batailles;

La ruine et la mort ne sont pour moi qu'un jeu.

*Je me charge de grêle, et porte en mes entrailles
La foudre et les hydres de feu.*

(.....)
*La terre rit; je tiens sa vie entre mes mains.
C'est moi qui gonfle, au sein des terres fécondes,
L'épi qui nourrit les humains.*

Où j'ai passé, soudain tout verdit, tout pullule;
(.....)
Un fleuve me recueille, il m'emporte, et je coule
(.....)
*Et je vole à mon but comme un grand trait liquide
Qu'un bras invisible a lancé.*

Océan, ô mon père! ouvre ton sein, j'arrive!
(.....)
*En ton lit mugissant ton amour nous rassemble.
Autour des noirs écueils ou sur le sable fin
Nous allons, confondus, recommencer ensemble
Nos fureurs et nos jeux sans fin.*

*Mais le soleil, baissant vers toi son oeil splendide,
M'a découvert bientôt dans tes gouffres amers,
Son rayon tout puissant baise mon front limpide;
J'ai repris le chemin des airs!*

*Ainsi, jamais d'arrêt. L'immortelle matière...*²³

(Mme Ackermann, σσ. 92-96)

23. Ἡ μετάφραση σὲ πεζοῦ: «Τὸ Σύννεφο. Ὑψῶστε τὰ μάτια! Ἐγὼ περνῶ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια σας, διάφανο καὶ ἐλαφρὸ, ἐλεύθερο μέσα στὸν ξάστερο οὐρανό(....). Ὁ ἥλιος με συναντάει στὸ τέλος τοῦ δρόμου του, γερμένος στὸν ὀρίζοντα ποὺ ἐγὼ πυρπολῶ(....). Ὅταν, σχίζοντας τὸν παραγμένο ἀέρα μ' ἓνα μηχανισμένο τίνιγμα, ἡ καταιγίδα κάθεται σὰν φτερωτὸς πιλότος πάνω στὴν ἀπασθη καὶ σκοτεινὴ πλώρη μου. Στὰ λιβάδια τοῦ αἰθέρα δίνω μάχες· ἡ καταστροφή κι ὁ θάνατος εἶναι παιχνίδια γιὰ μένα. Βαραίνο ἀπ' τὸ χαλάζι καὶ στὰ σωθικά μου κουβαλάω τὸν κεραυνὸ καὶ σερπετᾷ φωτιάς(....). Ἡ γῆ γελάει· κρατᾷ τὴ ζωὴ της μέσα στὰ χέρια μου. Ἐγὼ φουσκῶνω, στοὺς κόλπους τῶν γόνιμων χωραφιῶν, τὸ στάχυ ποὺ θρέφει τοὺς ἀνθρώπους. Ἀπὸ ὅπου περνῶ, ξαφνικὰ ὅλα πρασινίζουν, ὅλα πολλαπλασιάζονται(....). Μὲ περιμαζεύει ἓνα ποτάμι, μὲ κουβαλάει, καὶ τρέχω(..) καὶ πετῶ πρὸς τὸν προορισμὸ μου σὰν ἓνα μεγάλο ὕδατινο βέλος ποὺ ἔρριξε ἀόρατο χέρι. Ὡκεανέ, ὦ πατέρα μου! ἀνοιξε τὴν

3.6. Ἡ λυρική ποίηση

Ὁ Κασίνης στὴ μελέτῃ του δὲ διαπίστωσε «ἰδιαίτερη παρούσα τῶν ἀρχαίων λυρικῶν στὸ ἐπικὸ θεματολογικὰ ἔργο», δηλαδή στὴ Φλογέρα, καὶ ἔτσι σημειώνει μόνο «τὶς συμπτώσεις καὶ τὶς ἀντιστοιχίες μὲ τὴν παράδοση αὐτῇ» (Κασίνης, σ. 215).

3.7. Ἡ Ἀττικὴ Τραγῳδία

Εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶχε διδαχτεῖ ὀρισμένα τουλάχιστον ἔργα τῶν τριῶν τραγικῶν στὸ σχολεῖο. Ὡστόσο ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα σημεῖο τῆς Φλογέρας, ὅπου διαπιστώνεται καταφανὴς αἰσχυλικὴ πηγὴ (καὶ ὄχι βέβαια ἐπίδραση, ὅπως τὴ χαρακτηρίζει ὁ Κασίνης, σσ. 219-220), οἱ περισσότερες ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα σὲ στίχους τῆς Φλογέρας καὶ χωρία τῶν τραγικῶν, ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν Κασίνην «μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν συμπτωματικὲς ἢ μακρινὲς ἀναμνήσεις» (Κασίνης, σ. 219).

Δύο παρατηρήσεις μόνο:

1) Ὁ Leconte de Lisle ἔχει μεταφράσει στὰ γαλλικὰ ὅλα τὰ σωζόμενα ἔργα καὶ τῶν τριῶν τραγικῶν, τὸν Αἰσχύλο τὸ 1872, τὸ Σοφοκλῆ τὸ 1877 καὶ τὸν Εὐριπίδη τὸ 1885.

2) Ὁ Κασίνης ὑποθέτει μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη πὼς ἡ ἰδέα ποὺ περιλαμβάνεται στὸ στίχο

μὲ κόψη πάντα καὶ ἡ βουλὴ καὶ τὸ σπαθὶ μὲ γνώμη

(Ἰλ. 5, 144)

καὶ τὴν ὁποία ὁ Παλαμᾶς μὲ βεβαιότητα ἀποδίδει σὲ κάποιον ἀρχαῖο ποιητὴ, ἴσως τὸν Σοφοκλῆ, εἶναι παρμένη ἀπὸ παραπλήσια ἔκφραση τοῦ Εὐριπίδη, μιὰ καὶ δὲν ἀπαντᾷ καθόλου στὸ Σοφοκλῆ. Στὴ συνέχεια ὅμως ὁ Κασίνης ἐπισημαίνει ὅτι ἡ μεταφορικὴ αὐτὴ ἔννοια βρίσκεται καὶ σὲ ἄλλους ἀρχαίους λογοτέχνες καὶ μάλιστα «μὲ φραστικὸ ντύσιμο ποὺ πλησιάζει πολὺ τὸ παλαμικόν», καὶ παραθέτει, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, στίχο ἀπὸ τὰ Διονυσιακὰ τοῦ Νόννου ἐντυπωσιακὰ ἀνάλογο μὲ τὸν παλαμικὸ (Κασίνης, σσ. 224-225). Τὰ Διονυσιακὰ λοιπόν, ποὺ ἐπανερχοῦνται ἐπίμονα στὶς σημειώσεις τοῦ Κασίνην, θὰ παρκα-

ἀρχαλιά σου, ἔρχομαι! (...). Στὸ βουερό σου κρεβάτι μᾶς συγκεντρώνει ἡ ἀγάπη σου. Γύρω ἀπ' τοὺς μαύρους βράχους ἢ πάνω στὴ λεπτὴ ἄμμο, ἀνακατωμένα θὰ ξαναρχίσουμε μαζί τὶς τρέλλες καὶ τὰ ἀτελείωτα παιχνίδια μας. Ὅμως ὁ ἥλιος, χαμηλώνοντας σ' ἐσένα τὸ φωτεινὸ του μάτι, μ' ἀνακάλυψε γρήγορα στὰ πικρὰ ἔγκατά σου, ἡ παντοδύναμη ἀχτίνα του φιλεῖ τὸ καθάριο μέτωπό μου ξαναπῆρα τὸ δρόμο τοῦ οὐρανοῦ! Ἔτσι, δὲν ὑπάρχει ποτὲ σταματημός. Ἡ ἀθάνατη ὕλη...». Βλ. σημ. 22.

λοῦσα νὰ συγκρατήσουμε καὶ νὰ συνδυάσουμε μὲ ὅσα γιὰ τὸ συγγραφέα τους σημειώνονται στὰ *Συμπεράσματα* αὐτῆς τῆς μελέτης.

3.8. ‘Ο Πλάτωνας

Ἡ περίπτωσις τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἰδιαίτερα ἀτυχὴς γιὰ τὸν Κασίνη. Καὶ γιὰ τοὺς συγκεκριμένους συσχετισμούς του, ποὺ θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἀλλὰ καὶ κυρίως γιὰτὶ ὅσα γράφει μὲ ἀφορμὴ τὸν Πλάτωνα ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο διαστρεβλώνει συστηματικὰ τὸ κείμενό μου. Γράφει λοιπὸν ὁ Κασίνης: «Τὸ ζήτημα τοῦ χρονικοῦ προσδιορισμοῦ καὶ τῆς ἔκτασις τῆς γνωριμίας τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὸ πλατωνικὸ ἔργο δὲν ἔχει ὀριστικὰ λυθεῖ(...), παραμένει ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιτακτικὰ αἰτήματα τῆς παλαμικῆς φιλολογίας» κατὰ συνέπεια, κάθε ἀφοριστικὴ γενίκευσις εἶναι ἐπικίνδυνη. Ἀφοῦ λοιπὸν αὕτῃ εἶναι ἡ κατάστασις ὡς τῇ στιγμῇ, ἡ γνώμη πὼς [ἡ γνώμη αὕτῃ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι δική μου] «προκύπτει ἐκ τῶν πάσης φύσεως ἄρθρων, μελετῶν καὶ λοιπῶν ἔργων τοῦ πὼς ὁ Παλαμᾶς δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ ἐκ τοῦ πλησίον τὸν Πλάτωνα δὲ στηρίζεται σὲ βεβαιωμένους ἀποδείξεις. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ δὲ βγαίνει κατὰ τέτοιον» (Κασίνης, σσ. 225-226). Μὰ ποίός ὑποστηρίζῃ ὅτι «βγαίνει κατὰ τέτοιον»; Αὐτὸ ἔβγαλε ὁ Κασίνης ἀπὸ τὸ κείμενό μου μόνον ἀφοῦ παρέλειψε ἓναν καίριον γιὰ τὸ θέμα μας χρονικὸ περιορισμὸ καθὼς καὶ τὶς παραπομπάς μου σὲ συγκεκριμένα ποιήματα, ἄρα καὶ σὲ συγκεκριμένες χρονολογίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὲ ἀδικεῖ, βάζοντάς με νὰ ὑποστηρίξω γιὰ τὸν Παλαμᾶ πράγματα ποὺ θὰ δίσταζε νὰ ἐκστομίσει καὶ ὁ πρῶτος τυχὼν ἀναγνώστης τοῦ ἔργου του. Καὶ ἡ μόνη ἀφοριστικὴ γενίκευσις εἶναι αὕτῃ ποὺ δυστυχῶς κάνει ὁ ἴδιος.

Ἄς δοῦμε ὅμως τὰ πράγματα ἀπὸ κοντά. Στὶς σελ. 247-248 τῆς διατριβῆς μου ἡ συζήτηση εἶναι γιὰ τὴ μελέτη τοῦ C. Proussis «Platonic elements in Palamas». Γράφω κατὰ λέξιν τὰ ἑξῆς: «Ἡμεῖς ὑποθέτομεν ὅτι αἱ ἀπόψεις τοῦ Παλαμᾶ, αἱ χαρακτηριζόμεναι ὑπὸ τοῦ C. Proussis ὡς «πλατωνικαί», εἶναι παρνασσικῆς προελεύσεως. Εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἀγρόμεθα ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ προσδιορισθοῦν διὰ τὰ ἐν λόγῳ παλαμικὰ ποιήματα συγκεκριμέναι πλατωνικαὶ πηγαι ἀφ’ ἑνὸς — καὶ τοῦτο καταδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ C. Proussis οὐδεμίαν τοιαύτην πηγὴν παραθέτει — ἀφ’ ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ λόγου ὅτι εἶναι σχετικῶς εὐκόλουν νὰ ἐπισημανθοῦν συγκεκριμέναι παρνασσικαὶ πηγαι διὰ τὰ ἐκθέτονα «πλατωνικάς» ἀντιλήψεις ποιήματα τοῦ Παλαμᾶ. Ἐξ ἄλλου τὰ πλείστα ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων ἀνήκουν εἰς τὴν νεανικὴν περίοδον τοῦ Παλαμᾶ (Μία 1889, Ὁ θάνατος τῆς κόρης 1891 κλπ.), κατὰ τὴν ὁποίαν, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν πάσης φύσεως ἄρθρων, μελετῶν καὶ λοιπῶν πεζῶν ἔργων του, δὲν εἶχεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ ἐκ τοῦ πλησίον τὸν Πλάτωνα, ἐνῶ ἀντιθέτως ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν

περίοδον εἶχεν ἐπισταμένως ἐγκύψει εἰς τὴν μελέτην τῆς παρνασσικῆς ποιήσεως» (Πολίτου, σ. 248). Εἶναι φανερό, τουλάχιστον σὲ ὅποιον δὲ διαβάξει ἀπρόσεχτα, ὅτι μιᾶς γιὰ τὴ νεανικὴν περίοδον, μέχρι τὸ 1891, κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως προκύπτει (...) καὶ ὅχι γιὰ ὅλη τὴ ζωὴ του! Θυμίζω στὸν κ. Κασίνη, μὴ καὶ φαίνεται πὼς τὸ ξεχνᾷ, ὅτι ἡ παλιότερη ἀναφορὰ τοῦ Παλαμᾶ στὸν Πλάτωνα, ποὺ κι αὐτὴ βέβαια ἀποτελεῖ ἀπλή μνεία τοῦ *Κρίτωνα*, ἐνὸς κειμένου ποὺ ὁ Παλαμᾶς εἶχε διδασχεῖ στὸ σχολεῖο²⁴, βρίσκεται σὲ ἄρθρον τοῦ 1896 (*Ἀπαντα*, 15, 352), ἑπτὰ ὀλόκληρα δηλαδὴ χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση ποιημάτων στὰ ὁποῖα ἀνιχνεύονται ἀπὸ τὸν Proussis «πλατωνικά στοιχεῖα».

Ἔρχομαι τώρα στὶς συγκεκριμένες συσχετίσεις ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Κασίνης ἀνάμεσα σὲ στίχους τῆς *Φλογέρας* καὶ τὸ πλατωνικὸ ἔργο.

1) Ὁ Κασίνης παρατηρεῖ ὅτι ὁ Παλαμᾶς στοὺς στίχους

Ἔσ' εἶσαι ἡ γῆ ποὺ οἱ μέλισσες βυζάζανε τὸ μέλι
μέσ' ἀπ' τοῦ θείου σου τοῦ Σοφοῦ τὰ ὀλανθισμένα χεῖλια;

(*Ἀπαντα*, 5, 96)

ἀντιστρέφει «ἀπόσφορα τὴ σχετικὴ παράδοση γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ Πλάτωνα». Παραθέτει μάλιστα καὶ δύο ἐπιγράμματα ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες Λυρικοὺς καὶ τὴν Ἀνθολογία, τὰ ὁποῖα διασώζουν τὴν παράδοση αὐτὴ καὶ ἀναφέρονται τὸ ἓνα στὸν Πίνδαρον καὶ τὸ ἄλλο στὸν Ἐρωτα, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ δεῦτερον εἶναι πιθανὸ νὰ εἶναι ἐπίγραμμα τοῦ ἴδιου τοῦ Πλάτωνα (Κασίνης, σσ. 226-227).

Ἡ εἰκόνα ὅμως αὐτὴ εἶναι ὀλοφάνερη καὶ στὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle, τὸ πολὺ γνωστό, *Hypatie*:

*Et la terre écoutait, de ton rêve charmé,
Chanter l'abeille attique entre tes lèvres d'or.*

(Leconte de Lisle P.A., σ. 66)

Ἄν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ ὅτι στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Παλαμᾶ ὁμιλητῆς εἶναι ὁ Βράχος τῆς Ἀκρόπολης, εὐκολὰ ὀδηγεῖται στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γῆ, στὴν ὁποία ἀπευθύνεται, εἶναι ἡ Ἀττικὴ, ἡ ἴδια γῆ ποὺ συνδελώνεται μὲ τὴν «ἀττικὴ μέλισσα» στοὺς στίχους τοῦ Leconte de Lisle. Ὅπως εἶναι τώρα γνωστό, ὁ Παλαμᾶς μετέφρασε τὴν Ὑπατία τοῦ Leconte de Lisle τὸ 1894 (Πολίτου, σ. 117, ἡ μετάφραση μάλιστα αὐτὴ προκάλεσε ὀλόκληρη φιλολογικὴ συζήτηση), τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ ἀκριβῶς ποὺ δούλεψε τὴ *Φλογέρα*. Παραθέτω

24. Βλ. Θεοδώρου Γ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτιστικὴ κληρονομία καὶ νεοελληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ τακτικὴ*, ὅπ. παρ., πίν. III.

τὴν παλαμικὴ μετάφραση τῶν παραπάνω στίχων τοῦ Leconte de Lisle γιὰ τὸ μᾶς φέρνει πρὶς κοντὰ στοὺς πρωτότυπους στίχους τῆς *Φλογέρας*, ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ :

καὶ τ' ὄνειρό σου μάγευε καὶ ἄκουγε ἢ γ ἢ γὰ βουτῖξη
γλυκὰ ἢ ἀττικὴ ἢ μέλισσα στὰ ὀλάκριβὰ σου χεῖλη.
(“Απαντα, 11, 256)

«Ὀλανθισμένη» χεῖλις στὴ *Φλογέρα*, «ὀλάκριβα» στὴ μετάφραση τῆς Ὑπατίας, Σημειῶν πὼς στὰ παρατιθέμενα ἀπὸ τὸν Κασίνη ἐπιγράμματα τὰ χεῖλη χαρακτηρίζονται «βρεφικά, νηπιακά» ἢ γενικά «εὐχάριστα» (*χεῖλεσι νηπιῶσι καὶ λαοῖς ἐπὶ χεῖλεσι*).

Βέβαια τὰ παραπάνω ἐπιγράμματα δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὸ πλατωνικὸ ἔργο καὶ δὲν μποροῦν ἐπομένως νὰ λειτουργήσουν ὡς ἀπόδειξη ἢ ἐνδειξη ἔστω ὅτι ὁ Παλαμᾶς τὸ εἶχε μελετήσει στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε — καὶ αὐτὸ νομίζω ὅτι ἦταν τὸ θέμα μας. Μὲ τὸν Πλάτωνα σχετίζονται μόνον ἔμμεσα καὶ μᾶς ὀδηγοῦν πολὺ περισσότερο στὴν Ἀρθολογία παρὰ στὸ πλατωνικὸ ἔργο. Σχετικὰ μὲ τὴν Ἀρθολογία λοιπὸν θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω τὰ ἐξῆς χρήσιμα ἴσως:

Ἄν θυμηθοῦμε τὴν παρατήρηση τοῦ ἴδιου τοῦ Παλαμᾶ στὸ ἄρθρο τοῦ 1887 γιὰ τὸν Leconte de Lisle ὅτι ὁ «Ἕλληνας ἀναγνώστης διατρέχων τὰ Ἀρχαῖα ποιήματα... [τοῦ Leconte de Lisle] κατέχεται ὑπὸ τῆς φροντίδος νὰ ἀνυρῇ τὰς πηγὰς αὐτοῦ εἰς ἀντιστοίχους ἐννοίας καὶ λέξεις ἀναδιφῶν σελίδας ἐκ τῆς *Λυρικῆς Ἀρθολογίας*, ἐκ τοῦ Πινδάρου τοῦ Θεοκρίτου ἢ τοῦ Καλλιμάχου» (“Απαντα, 15, 62), πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ ὁ ποιητὴς μας ἔκανε τὸ ἴδιο καὶ μάλιστα σχετικὰ νωρίς. Ἡ ὑπόθεσή μας ἐνισχύεται ἀκόμα περισσότερο, ἂν συνδυάσουμε τὴν παραπάνω σημαντικώτατη παρατήρηση τοῦ Παλαμᾶ μὲ μιὰν ἄλλην, εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀρθολογία αὐτὴ τὴ φορά, σὲ κείμενο τοῦ 1901, ὅτι δηλαδὴ «ὅποιος φυλλολόγησε κάπως προσεκτικὰ τὶς σελίδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρθολογίας, ξέρεи πὼς ὄχι μόνον ἔνα σονέτο, καθὼς τὸ εἶπεν ὁ Βουαλω, μὰ καὶ ἓνα τετράστιχο καὶ ἓνα δίστιχο ἐπίγραμμα μπορεῖ νὰ ἀξιῇ λόκληρο ποίημα» (“Απαντα, 6, 215). Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε περίπου βέβαιον ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν *Poèmes Antiques* τὸ 1882, πραγματοποιοῖς τὸ ἀργότερον ὡς τὸ 1901 (αὐτὸ δεῖχναι ὁ ἀόριστος φυλλολόγησε) τὴν προτεινόμενη τὸ 1887, μὲ ἀφορμὴ τὸν Leconte de Lisle, ἀναδίφηση στὶς σελίδες τῆς *Λυρικῆς Ἀρθολογίας*.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη παρατήρηση σχετικὴ μὲ τοὺς παραπάνω στίχους τῆς *Φλογέρας* ἀλλὰ καὶ μὲ στίχους ἀπὸ τὴν *Ξενητεμένη* (1891), ἀπὸ τοὺς Χαιρετισμοὺς τῆς Ἠλιογέννητης (1900) καὶ ἀπὸ τὸ ποίημα *Πήγασος* (*Οἱ Κλημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσης*, 1912), ὅπου ἀπαντᾷ ἡ εἰκόνα τῆς «ἀττικῆς μέλισσας».

Ἡ παρὰτήρηση αὐτὴ ἀπομακρύνει ἀρκετὰ τοὺς παλαμικοὺς στίχους ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα τῆς Ἀνθολογίας — ἀπὸ τὸν Πλάτωνα βέβαια καὶ τὸ ἔργο του εἴμαστε ἤδη πολὺ μακριὰ — καὶ τοὺς φέρνει, ἀντίθετα, πολὺ κοντὰ σὲ ἀνάλογους παρνασσικούς. Τὰ παλαμικά αὐτὰ χωρία ἔχουν ἓνα κοινὸ γνώρισμα: Ἡ ὑπογραμμίζουν τὴ θλίψη τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴν ὀριστικὴν παρέλευση τοῦ ἀρχαίου κόσμου — ἡ ἀττικὴ μέλισσα δὲν ἀποθέτει πιά τὸ μέλι τῆς στὰ χεῖλῃ τῶν Πλατῶνων, ἀλλὰ σὲ ξένα, βάρβαρα χεῖλῃ — ἡ ἐκφράζουν τὴν ἀποψὲς ὅτι μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῶν καιρῶν ἡ μελίρρυτη Μοῦσα τῶν ποιητῶν ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ποὺ «μετρημένα ἀργομιλεῖ», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ σιμώνει καμιὰ μέλισσα στὰ πικρανοιγμένα χεῖλῃ τῆς. Παρὰθέτω τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ στὴ χρονολογικὴ τους σειρὰ:

- α) Ὅρθανε χρόνια δίσεχτα, τὰ Ὀμηρικὰ τραγούδια
σόπασαν λιὰ, βοηθάθηκαν οἱ Πλάτωνα γιὰ πάντα,
καὶ τῶν βουνῶν σου οἱ μέλισσες μακριὰ σὲ ξένα χεῖλῃ
τὸ παραιτοῦν τὸ μέλι τους, καὶ οἱ ποιητὲς ποὺ τώρα
μὲ τὰ συντρίμια ἀπόμειναν στὴν ἔρημην Ἑλλάδα(...)

(Ἡ Ξενητεμένη, 1891, "Ἀπαντα, 1, 222).

- β) Ἡ Ἐπιστήμη, τέχνη ἀγέλαστη καὶ καταφρονετικὴ

ὅταν μετρημένα ἀργομιλεῖ,
στὰ πικρανοιγμένα χεῖλῃ τῆς
δὲ σιμώνει καμιὰ μέλισσα
γιὰ νὰ μάση ξανθὸ μέλι.

(Οἱ Χαιρετισμοὶ τῆς Ἠλιογέννητης, 1900, "Ἀπαντα, 3, 266)

- γ) Ὁ ἱερὸς Βράχος, στὸν Ζ' Λόγῳ τῆς Φλογέρας, θρηνεῖ γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ δυσκολεύεται νὰ ἀναγνωρίσει τὴ γῆ τῆς Ἀττικῆς:

— Κι ὁ βράχος ὁ ξαγναντευτῆς κι ὁ στοιχειωμένος βράχος
βογγᾷ καὶ συλλογίζεται κι ὅλα τὰ χίλια μύρια
στόματ' ἀνοίγει καὶ μιλά, κ' εἶναι τὸ μίλημά του
σὰ μάννας ἀναφυλλητὸ στὴν κάσση τ' ἀκριβοῦ τῆς:
— Ὅϊμέ! τὸ κάμα εἶναι πλατὺ καὶ τὸ νερὸ μιὰ στάλα
κι ὁ λωτομὸς μιὰν ἀστραφίη κι ὄνειρο τ' ἀντιστύλι.
Ἐσ' εἶσαι ἡ γῆ ποὺ οἱ μέλισσες βυζάζανε τὸ μέλι
μέσ' ἀπ' τοῦ θεῖου σου τοῦ Σοφοῦ τὰ ὀλανθισμένα χεῖλια;

(Φλογέρα, 1910, "Ἀπαντα, 5, 96)

δ) Ὁ Μπάϋρον στὸ ποίημα Ὁ Πήγασος

Ἑλληνολάτρης βάβαρος, ροβόλησε
μακρονάθε καὶ γονάτισε στὸ δοξασμένο χῶμα
τῆς Ἀττικῆς οἱ μέλισσες δὲν τὸ καταφρονέσανε
τὸ σκυθικὸ του στόμα.

(Οἱ Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσης, 1912, "Ἀπαντα, 5, 225)

Ὡστόσο, τὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῶν ἀποσπασμάτων 1, 3, καὶ 4, μέσα στὸ ὁποῖο τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ἡ εἰκόνα τῆς ἀττικῆς μέλισσας, ἡ θλίψη δηλαδὴ ἥ καὶ ὁ θρῆνος γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, βρίσκεται σὲ πλήρη ἀντιστοιχία μὲ τὴν ὅλη ἀτμόσφαιρα ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ θεματικὸ πυρῆνα τοῦ ποιήματος τοῦ Leconte de Lisle *Hypatie*, ὅπου ἄλλωστε ὑπάρχει, ὅπως εἶδαμε καὶ ἡ συγκεκριμένη εἰκόνα. Δίνω τὰ πῦλ χαρρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα στὴ μετάφραση τοῦ Παλαμᾶ:

Ὑπατία

"Ὅταν ξεπέφτουνε τῆς γῆς οἱ ἀφέντες, τὰ μεγάλα,
κ' οἱ θεῖες θρησκεῖες γονατισμένες ἀπὸ τοὺς αἰῶνες,
παίρνουν τῆς ἀπολησμονιᾶς τὸ μονοπάτι τὸ ἔρημο,
ἐνῶ γκρεμίζονται οἱ βωμοὶ τοὺς ἀστροποκαμένοι,

τὸ φύλλο τὸ ἀνεμόδαρτο τοῦ δέντρον τῆς Ἑλλάδας
τῶν πρόνων ἐρημῶν πιά τὸ δρόμο ἀποσκεπάζει,
καὶ πέρα ἀπὸ τὰ πέλαγα στὸν πικροερώτατο ἴσκιον
πρὸς ἥλιο ὁ ροῦς ὁ ἀνθρώπινος πρωτόφαντο ἀρμενίζει

(.....)

Τῶν πεθαιμένων σου θεῶν τὸ μνημα, ἐσὺ, Παρθένα,
ποὺ μ' ἓνα φύλλο σκέπασες ἀπὸ τὸ φόρεμά σου,
ἱέρισσα εὐλαβητικὴ λατρείας ἀποσβησμένης
τῶν οὐρανῶν τῆς ἀγνῆς ἐσὺ καὶ τελευταία ἀχτίδα,

(.....)

Ὁρθὴ φεγγαροπρόσωπη, στοὺς ναοὺς τοὺς ἅγιους μέσα
ποὺ φεύγοντας οἱ ἀχάριστοι λαοὶ τοὺς παρονοῦσαν,
προφητικὴ Πυθώνισσα στοὺς τρίποδες δεμένη,
μέσα σ' ἐσένα οἱ προδομένοι θεοὶ τρεμοσαλεύουν.

Στὰ σύγνεφα τὰ πύρινα τοὺς ἔβλεπες· περνοῦσαν
ποτίζοντάς σε μ' ἔρωτα καὶ μ' ἐπιστήμη πάντα

καὶ τ' ὄνειρό σου μάγευε καὶ ἄκουγε ἡ γῆ νὰ βουίξη
γλῶκᾶ ἡ ἀττική μέλισσα στὰ ὀλάκριβά σου χείλη.
(.....)

Σοφὴ παιδούλα, πάναγνη μέσ' στὰ θνητά σου ἀδέρφια,
εὐγενικό, ἀκηλίδωτο μέτωπο μέσα στ' ἄλλα,
καὶ ποιά ψυχὴ τραγοῦδῃσε σὲ πιὸ ὁμορφα χείλη ἀπάνον,
καὶ ἄστραψε καὶ πιὸ διάφανη σὲ μάτια πιὸ ἐμπνευσμένα;

(.....)
Στάχτη οἱ θεοί, βομβή καὶ ἡ γῆ πὰ τίποτε σὰν πρῶτα
στὸ ρημασμένο σου οὐρανὸ δὲ θὰ ξαναμλήση.
Μὰ ζῇ σε μέσα στοῦ ποιητῆ τὰ σπλάχνα, ἐκεῖ τραγοῦδα
τὸν ὕμνο τὸ μελωδικὸ ρῆς ἄγας Ὁμορφάδας.

Μονάχη ἀπάνον ἀπ' ὅλα ξῆ καὶ ἀσάλευτη καὶ αἰώνια
ὁ θάνατος τὰ πλαντασμένα σύμπαντα σκορπίζει,
μὰ ἡ ὁμορφιὰ λαμποκοπᾷ καὶ ξαναπλάθει τὰ ὅλα,
στριφογυρνᾷν κάτω ἀπὸ τᾶσπρα πόδια της οἱ κόσμοι.

(Ἄπαντα, 11, 225-257)

Τὸ μεγάλο αὐτὸ ἀπόσπασμα τῆς Ὑπατίας τοῦ Leconte de Lisle μᾶς
ὀδηγεῖ εἰδικότερα στὸν Ζ' καὶ Η' Λόγο τῆς Φλογέρας, τῶν ὁποίων θεματικοὶ
ἐπίσης ἄξονες εἶναι ἡ ὀριστικὴ ἀπώλεια τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τὸ γκρέμισμα
τῶν ἀρχαίων βωμῶν, ὁ διωγμὸς τῶν Θεῶν ἀπὸ τῆ γῆ τοὺς καὶ ὁ θάνατός τους.
Ἐπιπλέον στὸν Η' Λόγο τιμᾶται ὁ Λύκιος Πρόκλος γιατί, ὅπως ἀκριβῶς καὶ
ἡ Ὑπατία, ἐπιμένει στῇ λατρεῖα τῶν ἀρχαίων θεῶν, σὲ μίᾳ ἐποχῇ ποὺ κανεὶς
δὲν πιστεύει πιά σ' αὐτούς:

ἐσεῖς οἱ ἀρχαῖοι
θεοὶ οἱ διωγμένοι — (βοικολάκοι γίναν καὶ δαιμόνοι
οἱ ἀρχαῖοι θεοί, καὶ ἀπ' τοὺς βωμοὺς καὶ ἀπ' τὰ ἱερὰ τριγύρω
λυπητερὰ νυχτοπετᾶν καὶ νυχτοπαράδερνον)
(.....)
Ἐσ' εἶσαι ἡ γῆ ποὺ οἱ μέλισσες βυζάξανε τὸ μέλι
μέσ' ἀπ' τοῦ θεῖου σου τοῦ Σοφοῦ τὰ ὄλανθισμένα χεῖλια;
(.....)
Μὰ ἡ Ἀφροδίτη μάρμαρο, φάντασμα ἡ Κόρη. Βράχε
φόβος κρυερὸς καὶ μυστικός δένει τὸ μίλημά σου
καὶ ὅσους ἀπάνον σου κρατᾷ θεοὺς καὶ ἡρώους, κ' ἐκείνοι
φαντάσματα καὶ μάρμαρα.

Καὶ κάποιος λόγος τὸ εἶπε

τριγυριστὴς, παραδοτὸς ἀπὸ καιρὸ τοῦ κόσμου

πὼς κάποιο ἡλιοβασίλεμα φερτὸς ἀπὸ τὴν Ξάνθο

(.....)

στῆς Κόρης ἔφτασε τῇ γῇ (.....)

ὁ Λύκιος Πρόκλος, ὁ στεγνὸς τῶν ἐθνικῶν προφήτης,

(.....)

προσκυνητῆς ἀθόλωτος, μὲ τῆς ψυχῆς τὰ μάτια,

(.....)

— Κυρά, τὸ σπίτι μου ἔτοιμο πάντα γιὰ σέ· κι ἀκόμα

κι ἀχάλαστο κι ἀσύγκριτο, σπίτι ἄλλο· νὰ ἡ ψυχὴ

μου(...)

Καὶ θὰ σὲ κλείσω, μέσα μου θὰ ζῇς, ἀθάνατη εἶσαι
μὰ καὶ ἡ ψυχὴ μου, ἀθάνατη, πνοοῦλά τῆς πνοῆς σου.

(Ἀπαντα, 5, 94, 96, 101, 103)

2) Ἡ ἀναφορὰ στὴν Ἀτλαντίδα, στὸν ΙΑ' Λόγο τῆς Φλογέρας ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα παλαμικά ποιήματα, δὲν πιστεύω, ὅπως ὁ Κασίνης, ὅτι πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸν Κριτία τοῦ Πλάτωνα καὶ τὸν Τίμαιο, ἔστω κι ἂν ὁ Παλαμᾶς «κρατοῦσε ξεχωριστὴ ἀγάπη» στὸ τελευταῖο αὐτὸ πλατωνικὸ ἔργο (Κασίνης, σ. 228). Πρῶτα γιὰ τὴν ἀγάπη αὐτὴ ἐκφράζει πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὺ μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ συγκεκριμένα σὲ ἄρθρο τοῦ 1919 μὲ τὸν τίτλο *Παλαιὰ βιβλία* (ἐφ. Ἑμπρός, 24 Σεπτ. 1919) καὶ δεύτερο καὶ κυριότερο γιὰ τὴν οἱ γενικότερες αὐτὲς ἀναφορὰς στὴ μυθικὴ Ἀτλαντίδα δὲν ἔχουν καμιά στενότερη σχέση μὲ τὸ πλατωνικὸ κείμενο καὶ μποροῦν κάλλιστα νὰ ἀπορρέουν ἀπὸ ὅσα, ὡς γνώση, ἀποτελοῦν κοινὸ κτῆμα τῶν κατὰ κάποιον τρόπο μορφωμένων ἀνθρώπων.

3) Τὸ ἴδιο πιστεύω ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ διττὸ χαρακτηρισμὸ τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, δηλαδὴ ὡς οὐρανίας καὶ πορνικῆς. Πράγματι ἡ οὐράνια καὶ ἡ πόρνη Ἀφροδίτη εἶναι ἓνα σχῆμα πὺ μὲ ἀφετηρία, βέβαια, τὸ πλατωνικὸ Συμπόσιο ἔχει γίνε διαμέσου τῶν αἰώνων ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς πνευματικῆς κληρονομίᾳς ὧν τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ ὧν τῶν ἐλληνοτραφῶν, ἔτσι ὥστε ἡ ἀναγωγὴ τῶν χωρίων ἔπου τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀπαντᾷ στὴν ἀρχικὴ πλατωνικὴ πηγὴ νὰ εἶναι τουλάχιστον προβληματικὴ, ἂν ὄχι ἀφελῆς.

Ἄλλὰ καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ γενικότερο θέμα στὰ πλαίσια τοῦ ὁποίου μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ἡ «πορνικὴ καὶ οὐράνια» Ἀφροδίτη. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ὁ θάνατος τῶν διαφόρων θεῶν, πὺ κατὰ καιροὺς λάτρεψε ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο γλιτώνουν μόνον ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Ἀφροδίτη, ἀφοῦ ἐπιβιώνουν στὸ σημερινὸ κόσμο ἢ μία ὡς Σοφία καὶ ἡ ἄλλη ὡς Ἀγάπη.

Καὶ οἱ μοιραστές τῆς ἀμοιβῆς καὶ τῆς ποινῆς οἱ ἀφέντες
πάν ἄνε, οἱ μοιραστές θεοί, πάν' οἱ θεοὶ ἀφεντάδες,

(.....)

Μονόθεοι καὶ πολύθεοι, κριτές, τύραννοι, σιαάχτρα,
Βαλχάλες, Ὀλυμποί, οὐρανοί, παράδεισοι, ὅλα ἄνε,

(.....)

καὶ μόνοι θεοί, ποὺ ζοῦνε

καὶ ἀκόμα ἀπόξω ἀπ' τὸ χαμό, νὰ ἢ Ἀθηνᾶ, Σοφία

τώρα εἶναι τ' ὄνομά της, νὰ! Νὰ κ' ἢ Ἀφροδίτη, Ἀγάπη

τώρα κ' ἐκείνης τ' ὄνομα, καὶ ἀφροχύνεται πάντα

ὀλόγυμνη ἀπ' τὴν ἄβυσσο, καὶ πορνικὴ καὶ οὐράνια.

(Ἀπαντα, 5, 140-141)

Ὁ «θάνατος τῶν θεῶν» ὅμως ἀποτελεῖ καὶ τυπικὸ παρνασσικὸ θέμα ποὺ ἀπασχόλησε κυρίως τὸν Leconte de Lisle — τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ σχετικὸ ποίημα εἶναι *La Paix des Dieux* — τὸν Th. de Banville καὶ τὸν L. Ménard. Ὅπως ἔχω μάλιστα στὴ μελέτη μου παρατηρήσει, ἡ τελικὴ τοποθέτηση τοῦ Παλαμᾶ ἀπέναντι στοῦ θέματος αὐτοῦ καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ Λόγο τοῦ Δωδεκάλογου ποὺ ἐπιγράφεται ἀκριβῶς «Ὁ θάνατος τῶν Θεῶν» ἀντλεῖ τὸ ὕλικό του ἀπὸ τὸν Leconte de Lisle, πλησιάζει περισσότερο πρὸς τὴ θέση καὶ πίστη τοῦ Th. de Banville, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀνάσταση καὶ ἐπιστροφή τῶν ἀρχαίων θεῶν θὰ πραγματοποιηθεῖ μέσω τῆς ποίησης (Πολίτου, σσ. 266-267, 270-271).

Τὸ συμπέρασμά μου εἶναι ὅτι τὰ εὐρήματα τοῦ Κασίνη ἀπὸ τὴ Φλογέρα δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε ἢ ἀξιοποίησε μὲ ὅποιοδῆποτε τρόπο τὰ πλατωνικὰ κείμενα γράφοντας τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο. Ἀντίθετα ὁ συσχετισμὸς τῶν «πλατωνικῶν» χωρίων τῆς Φλογέρας μὲ παρνασσικὰ ποιήματα εἶναι σχετικὰ εὐκολος καὶ φέρνει στὴν ἐπιφάνεια ὁμοιότητες ποὺ ἀνήκουν τόσο στὸ γενικότερο θεματικὸ ἐπίπεδο ὅσο καὶ στὸ εἰδικότερο ἐκφραστικόν.

3.9. Ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος

Ὁ Κασίνης γράφει τὰ ἐξῆς σχετικὰ μὲ τὸν Ἀπολλώνιο: «Τὸ ἂν γνώρισε καὶ πόσο τὰ Ἀργοναυτικά τοῦ Ἀπολλωνίου ὁ Παλαμᾶς, ὥστε νὰ ἔχει ἀναμνήσεις, δὲν ἀποδείχτηκε ὡς τώρα(...) Κατὰ συνέπεια, ἡ παρὰξενη σύμπτωση, ποὺ σημειώνεται πιὸ κάτω, ἀνάμεσα στοὺς στίχους τοῦ Παλαμᾶ(...) καὶ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ρόδιου(...) δὲν ἔχει καμιά ἀποδεικτικὴ δύναμη, ἀλλ' ἀναφέρεται ἐδῶ γιὰ τὸ περίεργο τοῦ πράγματος» (Κασίνης, σ. 229).

Οἱ συμπτώσεις βέβαια δὲν εἶναι φαινόμενο ἀγνωστο στὴν ἱστορία τῶν

γραμμάτων καὶ τῶν ἰδεῶν. Εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ μὴ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἀπλὴ σύμπτωση, ἀν λάβουμε σοβαρὰ ὑπόψιν μας τὰ ἐξῆς:

1) Στὸν τρίτο τόμο τῆς *Ἑλληνικῆς Χρηστομᾶθειας* τοῦ Ἀλ. Ρίζου Παγκαβῆ «πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλληνικῶν σχολείων», τῆς ὁποίας τὰ κείμενα σύμφωνα καὶ μὲ τὸ Β.Δ. τοῦ 1836 εἶχαν εὐρύτατα χρησιμοποιηθεῖ κατὰ τὴν περίοδο 1844-1884 γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν, περιλαμβάνονται καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ Ἀργοναυτικά τοῦ Ἀπολλωνίου²⁵. Ἐπομένως εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ εἶχε διδασχτεῖ ὁ Παλαμᾶς τὰ Ἀργοναυτικά στὸ σχολεῖο.

2) Ὁ Th. de Banville στὸ ποιήμα του *Médée* τῆς συλλογῆς *Les Princesses* τοποθετεῖ ὡς motto ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ Ἀργοναυτικά, σὲ μετάφραση J.-J.-A. Caussin (Banville, 4, σ. 221).

3) Ὁ L. Ménard στὸ ἔργο του *Du polythéisme hellénique* — καὶ πάλι! — ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους τῆς «ιερῆς ποιήσεως» μνημονεύει, μὲ ἔμφαση μάλιστα, τὸν Ἀπολλώνιο τὸ Ρόδιο: «Il faut citer en première ligne(...) Apollonios de Rhodes, auteur d'un poème sur les Argonautes, imité par Valerius Flaccus et quelquefois par Virgile»²⁶.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω δὲ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀβάσιμη ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Παλαμᾶς γνώρισε τὸ Ἀργοναυτικά, ἀρκετὰ νωρὶς μάλιστα, καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἔχνη αὐτῆς τῆς γνωριμίας, στὴ Φλογέρα τουλάχιστον, εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτα.

3.10. Ὁ Βίωνας

Ὁ Κασίνης, γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψή του ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἀντλεῖ κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν Βίον Ἀδωνίδος τοῦ Βίωνα, παραπέμπει σὲ δύο παλαμικά ἀποσπάσματα ποὺ μαρτυροῦν τὴν «πρώιμη γνωριμία του μὲ τοὺς βουκολικοὺς» (Κασίνης, σ. 229). Ὅταν ὅμως ἀνατρέξει κανεὶς στὸ παλαμικὸ κείμενο διαπιστώνει ὅτι καὶ τίς δύο φορές γίνεται λόγος μόνον γιὰ τὸν Θεόκριτο, καὶ μάλιστα γιὰ τὴν ἴδια καὶ τίς δύο φορές ἐκδοσὴ καὶ μετάφραση τοῦ Νεόφυτου Δούκα, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὸ σχολεῖο. Τὴν «ἀρχαιοζήλην» αὐτὴν, ὅπως τὴν ὀνομάζει, μετάφραση τοῦ Δούκα θεωροῦσε ὁ Παλαμᾶς ἐξίσου δύσκολη μὲ τὸ ἀρχαῖο κείμενο καὶ «ἀμετάφραστη χωρὶς τὴ συνδρομὴ τοῦ δασκάλου» (Ἀπαντα, 5, 251 καὶ 4, 315). Μόνον λοιπὸν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Παλαμᾶς-μαθητὴς διδάχτηκε στὸ σχολεῖο τὸν Θεόκριτο, δὲν μπορούμε νὰ θεωρήσουμε, ὅπως ὁ Κασίνης, «μαρ-

25. Βλ. Θεοδώρου Γ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτιστικὴ κληρονομία καὶ νεοελληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ τακτικὴ*, ὅπ. παρ., σ. 59.

26. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σ. 99. Ἡ μετάφραση: «Πρέπει νὰ μνημονεύσουμε καταρχὴν τὸν Ἀπολλώνιο τὸ Ρόδιο, συγγραφέα ἐνὸς ποιήματος γιὰ τοὺς Ἀργοναυτὰς, ποὺ τὸν μιμήθηκε ὁ Βαλέριος Φλάκιος καὶ μερικὲς φορές ὁ Βιργίλιος».

τουρημένη τὴν πρόωμη γνωριμία του τοὺς βουκολικούς» συλλήβδην, ἄρα καὶ μετὸν Βίωνα!

Ἐχοντας δεχταῖ ὡς βέβαιη τὴ γνωριμία τοῦ Παλαμᾶ μετὸν Βίωνα, σύμφωνα μετὸν παραπάνω συλλογισμό του, ὁ Κασίνης μετὰ κατηγορεῖ στὴ συνέχεια γιατί «ἀντίθετα μετὶς τίς ὁμολογίες τοῦ ποιητῆ» [ποῦ ὅμως εἶναι, ὅπως εἶδαμε, μόνο γιὰ τὸν Θεόκριτο] πιστεύω πῶς «πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον(...) ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἦχθη εἰς τὴν μελέτην τῶν δύο ἀνωτέρω συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος διὰ τοῦ Leconte de Lisle» (Κασίνης, σ. 229, σημ. 259). Ὅπως θὰ δοῦμε ὅμως ἀμέσως πιὸ κάτω, ὁ Κασίνης, κατὰ τὸ γνωστὸ του τρόπο, ἀπομονώνει ἀπὸ τὸ κείμενό μου προτάσεις καὶ παραλείπει καίριες λέξεις, γιὰ νὰ ὀδηγήσει τὰ πράγματα ἐκεῖ ποῦ θέλει αὐτός. Ἄς δοῦμε πῶς ἔχει ἡ ὑπόθεση:

Μὲ ἀφορμὴ τὸ ποίημα τοῦ Παλαμᾶ Ἡ Ξενητεμένη (1891), τοῦ ὁποῦ ἀναμφισβήτητη πηγὴ ὑπῆρξε τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *Vénus de Milo*, παρατηρῶ ὅτι στὸ ἀπόσπασμα ὅπου ὁ ποιητὴς μας πραγματεύεται τὸ μῦθο τοῦ Ἀδωνίδος ὑπάρχει εὐκρινέστατη φραστικὴ ὁμοίωσις μετὰ τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *Parfum d'Adonis* (πρβλ. διάφανο, ξανθὸ τὸ θεῖο του αἶμα - *de ton sang rose et frais*). Καὶ συνεχίζω μετὰ τὰ ἐξῆς κατὰ λέξη: «Δυστυχῶς — ἢ εὐτυχῶς — ἡ χρονολογικὴ συσχέτισις τῶν δύο τούτων ποιημάτων δὲν ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἐχρησιμοποίησεν ὡς πηγὴν τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle. Διότι, ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς ἐδημοσίευσεν τὴν Ξενητεμένην τὸ 1891, τὸ ποίημα τοῦ Leconte de Lisle, ἀνῆκον εἰς τὴν ἐνότητα *Hymnes Orphiques*, περιελήφθη εἰς τὴν μεταθανάτιον συλλογὴν *Derniers Poèmes*, ἡ ὁποία ἐξεδόθη τὸ 1895, εἶχε δὲ δημοσιευθῇ μετὰ τῶν λοιπῶν Ὀρφικῶν Ὑμνων εἰς τὴν *Revue des deux Mondes* μόλις τὸ 1893. Ὡς ἐκ τούτου μένει μόνον ἡ ὑπόθεσις ὅτι καὶ οἱ δύο ποιηταὶ ἠντλήσαν ἐκ προγενεστέρας πηγῆς, πιθανώτατα δὲ ἐκ τοῦ Θεοκρίτου ἢ καὶ τοῦ Βίωνος (πρβλ. Θεοκριτ. Ἀδωνιάζουσαι, 113-125. Βίων., Ἀδωνίδος Ἐπιτάφιος, 65-66). Σημειωτέον ὅτι τοὺς Ἑλληνας βουκολικούς ὁ Παλαμᾶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐδιάβασε καὶ ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ Leconte de Lisle (Hésiode-Hymnes Orphiques - Théocrite - Bion - Moskhos - Tyrtée - Odes Anacréontiques. Traduction nouvelle par Leconte de Lisle, Alphonse Lemerre éditeur, Paris 1869). Ὅλα αὐτὰ Πολίτου, σσ. 397-398. Ὁ κάθε ἀναγνώστης ἂς βγάλει τὰ συμπεράσματά του.

3.11. Ὁ Πλούταρχος

Ὅτι ἀπὸ πολὺ νωρὶς διάβαζε τὸν Πλούταρχο μᾶς τὸ ἔχει ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς ρητὰ ὁμολογήσει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ὅτι τὰ δύο χωρία τῆς Φλογέρας, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τοὺς «ἑμμετροὺς νόμους» τοῦ Σόλων καὶ γιὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἀμαζόνων στὴν Ἀττικὴ, ἔχουν ὡς ἀρχὴ τίς πληροφορίες τοῦ Πλουτάρχου εἶναι πολὺ δύσκολο, ἂν ὅχι ἀδύνατο, νὰ ἀποδειχθεῖ. Μάλιστα οἱ στίχοι οἱ ἀναφερόμενοι στὶς Ἀμαζόνες

Καὶ πάντα λάμεις μονοβύζες οἱ Ἀμαζόνες τρέχουν
ἀδάμαστες μὲ τ' ἄλογα τ' ἀδάμαστα καὶ πάντα
τοὺς κόβουνε τὸ δρόμο τοὺς κοντὰ στὸ Ἰλίσσιο ρέμα
γερότεροι ἀπ' τὸν ποταμὸ λεβέντες Ἀθηνώτες

(Ἀπαντα, 5, 91)

ἔχουν πολὺ ἐντονότερες ὁμοιότητες μὲ τοὺς ἀκόλουθους στίχους τοῦ Th. de Banville, ἀπὸ τὸ σονέτο *Antiope*, τοὺς ὁποίους παρθεύω γιὰ πρώτη φορά:

*Près du clair Ilissos au rivage fleuri
L'indomptable Thésée a vaincu les guerrières.
Mourantes, leurs chevau x les traînent dans les pierres:
Pas un de ces beaux corps qui ne râle meurtri*²⁷.

(Banville, 4, σ. 225)

παρὰ μὲ τὸ πεζὸ ἀπόσπασμα τοῦ Πλουτάρχου, τὸ ὁποῖο καὶ ἀπηχοῦν κατὰ τὸν Κασίνη:

«μάχεσθαι δὲ πρὸς τοῦτο Ἀθηναίους παρὰ τοῦ Μουσείου ταῖς Ἀμαζόσι συμπεσόντας [...] καὶ ὑποχωρεῖν ταῖς γυναιξίν, ἀπὸ δὲ Παλλαδίου καὶ Ἀρδητιοῦ καὶ Λυκείου προσβαλόντας ὥσασθαι τὸ δεξιὸν αὐτῶν ἄχρι τοῦ στρατοπέδου καὶ πολλὰς καταβαλεῖν».

(Κασίνης, σ. 231).

3.12. Ὁ Δέξιππος

Ὁ Κασίνης καταλήγει στὸ ἀρκετὰ πειστικὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποίησε πράγματι ἀπόσπασμα τοῦ Δέξιππου, τὸ ὁποῖο ὅμως γνώρισε «ἀπὸ δεύτερο χέρι», μὴ καὶ παρατίθεται σχολιασμένο ἀπὸ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο. Καὶ σωστὰ ὑπογραμμίζει ὁ Κασίνης ὅτι «ἐκεῖνο ποὺ πάνω ἀπ' ὅλα ἐνθουσίαζε τὸν Παλαμᾶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ εἶναι ποὺ ὁ Δέξιππος ἦταν Ἀθηναῖος καὶ τοῦ σπαθιοῦ πιστὸς καὶ τῆς ιδέας» (Κασίνης, σσ. 232-233).

Πραγματικὰ ὁ Παλαμᾶς ἔχει συχνὰ ἐκφράσει τὴν προτίμησιν καὶ τὸ θαυμασμό του γιὰ τοὺς ποιητὲς/σοφοὺς vs πατριῶτες/πολίτες, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν προσφιλή του ἀποψὴ ὅτι ἡ ποίηση, μὲ τὸ νὰ εἶναι δημιουργικὴ δύναμη, ἔχει βοηθήσει ἀποτελεσματικὰ σὲ πολλὰς περιπτώσεις τὴν πατρίδα καὶ τὴν πολιτεία. Ὅπως ὅμως ἔχω δεῖξει ἡ ιδέα αὐτὴ εἶχε ἐπίσης συγκινήσει τοὺς παρνασσικούς, κυρίως τὸν Sully Prudhomme (Πολίτου, σσ. 215-222).

27. Ἡ μετάφρασις σὲ πεζό: «Κοντὰ στὸν καθάριον Ἰλισσὸ μὲ τίς ἀνθισμένες ὄχθες ὁ ἀδάμαστος Θησεύς νίκησε τίς πολεμίστριες. Καθὼς ξεψυχοῦν, τὰ ἄλογα τοὺς τίς σέρνουν πάνω στὶς πέτρες: Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὠραῖα κορμιά ποὺ νὰ μὴν ἀγκομαχᾷ πληγωμένο».

3.13. Ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος

Ἀπὸ τὴν ψευδεπίγραφη *Βιβλιοθήκη* τοῦ Ἀπολλόδωρου τοῦ Ἀθηναίου ὁ Κασίνης παραθέτει τὸ ἀπόσπασμα τὸ ἀναφερόμενο στὴν ἀνατροπὴ τοῦ νεαροῦ Ἀχιλλέα ἀπὸ τὸν Χείρωνα, τὸ ὁποῖο καὶ ὑποθέτει ὅτι ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποιοῖ «εἴτε ἄμεσα ἢ, πολὺ πιθανότερο, ἔμμεσα μιὰ καὶ οἱ Μυθολογίες ἀπὸ αὐτὸν [τὸν] Ἀπολλόδωρο] ἀντλοῦν τὴν πληροφορίαν γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Ἀχιλλέα» (Κασίνης σ. 233). Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἔχει ὥς ἐξῆς:

κομίζει δὲ παῖδα πρὸς Χείρωνα Πηλεΐς. Ὁ δὲ λαβὼν αὐτὸν ἔτρεφε σπλάγγ-
χοις λεόντων καὶ σὺν ἀγρίων καὶ ἄρκτων μυελοῖς καὶ ὠνόμασεν Ἀχιλλέα.
(*Βιβλιοθήκη* III 13, 6, 3-4)

Καὶ οἱ στίχοι τοῦ Παλαμᾶ:

(.....) καὶ λέει
τὴν ἀρχοντιά σου ἡ δόξα σου, πανάρχαια, σὼν Ἑλλήνων
πρωτογραμμένη τὸ χρυσὸ βιβλίον ἀπὸ τὴν ὥρα
τῇ μακρινῇ πού ὁ Κένταυρος ὁ ἀθάνατος, ἡ βρῦση
κάθε σοφίας καὶ μουσικῆς καὶ τῶν θεῶν καμάρι,
τὸ ν ἔ θ ρ ε ψ ε μὲ τὸν ἀφρὸ καὶ τοῦ πονηροῦ τὸ γάλα,
μὲ τὸ μ ν α λ ὀ τ ο ῦ λ ι ο ν τ α ρ ι ο ῦ, καὶ μὲ ὁ ρ φ ι κ ῆ μ ι ᾶ λ ῦ ρ α
τῶν ἀντρευμένων τ' ὄνειρο, τὸν ἥρωα πού γιομίζει
τὴν Ἰλιάδα σου, Ὁμηρε, τῶν τραγουδιῶν τραγοῦδι.

(Ἰλ. 5, 71)

Ὁ Κασίνης ἀναγκάζεται νὰ καταφύγει στὴν ὑπόθεση τῆς ἔμμεσης πηγῆς, παραπέμποντας μόνο στίς πολὺ μεταγενέστερες Μυθολογίες τοῦ Décharme καὶ τοῦ Richepin, ἀφοῦ ρητὰ παραδέχεται «πὼς καμιὰ μυθεῖα δὲν μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει γιὰ τὸν Ἀπολλόδωρο στὸν Παλαμᾶ» (Κασίνης, σ. 233). Συμπληρώνει πὼς τέτοια μυθεῖα, ἔστω καὶ πολὺ μεταγενέστερη τῆς Φλογέρας, δὲν ὑπάρχει πράγματι στὸν Παλαμᾶ, πού ὅπως εἶναι γνωστό, ἔγραψε μὲ πολλὴν εὐκολίαν γιὰ τὰ κατὰ καιροὺς διαβάσματά του.

Γιὰ μένα βέβαια ἦταν ἐπόμενο νὰ μὴ μνημονεύει πουθενὰ στὸ ἔργο του ὁ Παλαμᾶς τὸν Ἀπολλόδωρο, ὅσο κι ἂν οἱ ὁμοιότητες τῶν δύο χωρίων εἶναι, μετὰ τὴν πρώτη σύγκριση, περίπου ἐντυπωσιακές. Κι αὐτὸ γιὰτὶ τουλάχιστον ὅλα ὅσα ὑπάρχουν στοὺς παλαμικούς στίχους τοὺς σχετικούς μὲ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Ἀχιλλέα, πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Ἀπολλόδωρου, ὁ Παλαμᾶς τὰ βρῆκε στὸ μεγάλο, ἀπὸ 992 ἀλεξανδρινούς στίχους, ποίημα τοῦ Leconte de Lisle *Khiron*. Στὴ διατριβή μου ἔχω δεῖξει ὅτι τὸ ποίημα αὐτὸ χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ Ὑμνου εἰς τὴν Ἀθηνᾶν (Πολίτου, σσ. 391-394).

Πραγματικὰ στὸ ποίημα αὐτὸ ὁ Leconte de Lisle, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ὁρφέου στὸν Χείρωνα, στὴ σπηλιά του στὸ Πήλιο, τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ μαθήτευε κοντὰ του ὁ Ἀχιλλεύς, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ μιλήσῃ μὲ πολλὰς λεπτομέρειες γιὰ τὸ σοφὸ Κένταυρο καὶ τὴ ζωὴ του. Στὸ γαλλικὸ ποίημα ὁ Ἀχιλλεύς παρουσιάζεται νὰ παίξῃ λύρα ὅση ὥρα ὁ Κένταυρος ἀναπαύεται — σημειῶνω ἐδῶ πῶς στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀπολλόδωρου δὲ γίνεται λόγος γιὰ μουσικὴ ἐκπαίδευσιν ἢ παιδείαν τοῦ Ἀχιλλέου — καὶ νὰ δανείζῃ ἐπιπλέον τὴ λύραν του στὸν Ὁρφέα, ὅταν αὐτὸς ἀνταποκρινόμενος στὴν παράκλησιν τοῦ Κένταυρου δέχεται νὰ τραγουδήσῃ γιὰ χάριν του. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ μᾶς δίνει ἀσφαλῶς τὸ κλειδί γιὰ τὸ ἐπίθετον «ὀρφικόν», μὲ τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ἡ λύρα τοῦ νεαροῦ Ἀχιλλέου. Ἀλλὰ ἂς δοῦμε ὀρισμένους χαρακτηριστικούς γιὰ τὸ θέμα μας στίχους τοῦ Leconte de Lisle:

*Khiron aux quatre pieds, roi de la solitude,
Sur la peau d'un lion, couche rude et nocturne,
Est assis, et le jeune Aiakide, au beau corps,
Charme le grand veillard d'harmonieux accords.
La lyre entre ses doigts chante(...)*

Ὁ Χείρωνας στὸν Ὁρφέα:

*J'ai creusé cette grotte où tu sièges, mon hôte;
et là, durant le cours des âges j'ai a i n o u r r i
De sagesse et d'amour tout un peuple chéri,
Peuple d'adolescents sacrés, race immortelle
Que le lion sauvage engraisait de sa moelle*

Ὁ Χείρωνας στὸν ἔφηβο Ἀχιλλέου:

*Viens! o toi, le dernier des nourrissons sublimes
Que mes bras paternels berceront sur ces cimes,
O rejeton des Dieux, ô mon fils bien aimé!
Toi qu'aux mâles vertus tout enfant j'ai formé,
Et qui, de mes vieux jours consolant la tristesse
Fais mon plus doux orgueil et ma seule richesse!
Puisse ton cœur grandir et ne jamais changer!
O mon enfant si cher, Hellas est dans l'attente.
Quels feux eclipseront ton aurore éclatante!
Le plus grand des guerriers, embrassant tes genoux,*

*Au pied des murs d'Ilos expire sous tes coups...
 Un Dieu te percera de sa flèche assassine;
 (.....)
 Tu tombes, jeune encor; mais ta rapide vie
 D'une gloire immortelle, ô mon fils, est suivie;
 L'avenir tout entier en sonores échos
 Fait retentir ton nom dans l'âme des héros,
 Et l'aride Troade, où tous viendront descendre,
 Les verra tour à tour inclinés sur ta cendre.*

Ὁ Χείρωνας στὸν Ὀρφέα:

*Daigne, harmonieux Roi qu'Apollôn même envie,
 Charmer d'un chant sacré notre oreille ravie*

Ὁ Ὀρφέας:

*Comme au faite des monts Apollôn Musagète,
 Le fils de Kalliope est debout!(...)
 Il regarde l'Olympe où ses yeux savent lire,
 Et du fils de Pélée il a saisi la lyre.
 (.....)
 Il va chanter, il chante! Et l'Olympe charmé
 S'abaisse de plaisir sur le mont enflammé!
 (.....)
 Le Péléide écoute, et la lyre est muette!
 Alteré d'harmonie, il incline la tête²⁸.*

(Lecote de Lisle, P.A., σσ. 187, 212-213, 214-215, 216).

28. Ἡ μετάφραση σὲ πεζοῖ: «Ὁ τετράποδος Χείρωνας, βασιλιάς τῆς μοναξιάς, πάνω σ' ἓνα δέρμα λιονταριοῦ, σκληρὸ νυχτερινὸ στρώμα, κάθεται καὶ ὁ νεαρὸς Αἰακίδης, μὲ τὸ ὠραῖο κορμί, γοητεύει τὸν μέγα γέροντα μὲ ἀρμονικοῦς ἤχους. Ἡ λύρα τραγουδάει μέσα στὰ χέρια του(...). Ἐσκαψα αὐτὴ τὴ σπηλιά, ὅπου κάθεται, ξένο μου· κ' ἐδῶ, καθὼς περνοῦσαν τὰ χρόνια ἔθρεψα μὲ σοφία καὶ ἀγάπη ἓνα ὀλόκληρο ἀγαπημένο πλήθος, πλήθος ἱερῶν ἐφήβων, γένος ἀθάνατο, ποὺ τὸ ἄγριο λιοντάρι πάχαινε μὲ τὸ μυαλό του(...). Ἐλα! ὦ ἐσύ, τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ὑπέροχα βλαστάρια, ποὺ τὰ πατρικά μου χέρια θὰ νανουρίσουν πάνω σ' αὐτὲς τὲς κορυφές, ὧ ἀπόγονο τῶν Θεῶν, ὧ γιέ μου πολυαγαπημένε! Ἐσύ ποὺ ἀπὸ μικρὸ παιδί σὲ συνήθισα στὲς ἀντρικὲς ἀρετές, ἐσύ ποὺ, παρηγορώντας τὴ θλίψη τῶν γέρικων ἡμερῶν μου, εἶσαι ἡ πιὸ γλυκιὰ μου περηφάνεια καὶ ὁ μοναδικός μου πλοῦτος! Ἄς ᾔταν νὰ μεγαλώσει ἡ καρδιά σου καὶ νὰ μὴν ἀλλάξει ποτέ! Ὡ παιδί μου τόσο ἀγαπημένο, ἡ Ἑλλάδα περιμένει. Τί πυρκαγιὰς θὰ κρύψουν τὴν ἐκτυφλωτικὴ σου αὐγή! Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς πολέμιστές, ἀγκαλιάζοντας τὰ γόνατά σου, κάτω ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Ὀλοῦ ξεψυχάει ἀπὸ τὰ χτυπήματά

Ἀναγκάστηκα νὰ παραθέσω τὸ μακρὸ αὐτὸ ἀπόσπασμα γιὰ νὰ δείξω πὼς σ' αὐτὸ περιέχονται ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἀχιλλέα, ποῦ ἔχει χρησιμοποίησει ὁ Παλαμᾶς, καὶ τὰ ὅποια στὸ μεγαλύτερό τους μέρος ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀπολλόδωρου ποῦ προσκομίζει ὁ Κασίνης.

Συγκεκριμένα:

1) Ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀχιλλέας τρεφόταν ἀπὸ τὸν Χείρωνα μὲ μυαλὸ λιονταριοῦ, ἐνῶ ὁ Ἀπολλόδωρος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Κένταυρος ἔτρεφε τὸν Ἀχιλλέα ἄρκτων μυελοῖς, σπλάγχνοις λεόντων καὶ συνὸν ἀγρίων. Ἀπὸ τὸν κατάλογο αὐτὸ ὁ Leconte de Lisle ἔχει διατηρήσει μόνο *la moelle du lion sauvage*. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Παλαμᾶς.

2) Ὅπως παρατήρησα καὶ πρὶ πάντων, ἐνῶ στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀπολλόδωρου δὲν γίνεται μνεία γιὰ μουσικὴ ἐκπαίδευση τοῦ Ἀχιλλέα καὶ γιὰ λύρα, ὁ Παλαμᾶς βεβαιώνει πὼς ὁ νεαρὸς Πηλεΐδης ἀνατράφηκε μὲ ὀρφικὴ μιὰ λύρα. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ συμπυκνώνει κατὰ τὴ γνώμη μου — καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δικαιολογεῖται καὶ ἐρμηνεύεται — τὸ περιστατικὸ τοῦ Ὀρφέα, ποῦ περιγράφει ὁ Leconte de Lisle, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο ὁ Ὀρφέας δανεῖζεται τὴ λύρα τοῦ νεαροῦ Ἀχιλλέα καὶ τραγουδάει, γιὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τὸ σεβάσμιο Κένταυρο, ἐνῶ ὁ Ἀχιλλέας τὸν ἀκούει ἐκστατικός.

3) Ὁ Παλαμᾶς στοὺς στίχους του, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τῆς ἀνατροφῆς τοῦ Ἀχιλλέα ἀπὸ τὸν Χείρωνα, μιλάει μὲ θαυμασμὸ καὶ γιὰ τὴ δόξα τοῦ ἥρωα τῆς Ἰλιάδας ποῦ ὀφείλεται τόσο στὴν ἀρχοντιά καὶ τὴν ἀντρεία του ὅσο καί, κυρίως, στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ δόξα ἀθάνατίστηκε ἀπὸ τὸν Ὀμηρο. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, ποῦ λείπει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρο, ὑπάρχει καὶ στὸ γαλλικὸ ποίημα καὶ ἐντοπίζεται στὰ προφητικὰ λόγια μὲ τὰ ὅποια ὁ σοφὸς Κένταυρος προβλέπει καὶ προλέγει τὸν ἡρώϊκὸ θάνατο τοῦ Ἀχιλλέα στὴν Τροία καὶ τὴ δοξολόγησή του στοὺς αἰῶνες.

Ἔτσι τελικὰ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰν ἀκόμη παρνασσικὴ πηγὴ τοῦ Παλαμᾶ, ποῦ βγῆκε στὴν ἐπιφάνεια ὄχι ἀπὸ δικό μου ὑπέρομετρο ζήλο νὰ βρεθοῦν ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερες παρνασσικὲς σχέσεις τοῦ ποιητῆ (Κασίνης,

σου (...). Ἐνας θεὸς θὰ σὲ τρυπήσει μὲ τὸ θανατερό του βέλος (...). Πέφτεις, νέος ἀκόμα ὅμως τῇ σύντομῃ ζωῇ σου, μιὰ δόξα ἀθάνατη, ὦ γιέ μου, τὴν ἀκολουθεῖ τὸ μέλλον ὀλόκληρο μὲ βροντεροὺς ἤχους κάνει νὰ ἀντηχεῖ τὸ ὄνομά σου στὴν ψυχὴ τῶν ἡρώων καὶ ἡ ἄγονη Τρωάδα, ὅπου ὅλοι θὰ κατεβοῦν, θὰ τοὺς δεῖ νὰ γονατίζουν ἕνας-ἕνας μπροστὰ στὴ σάχη σου (...). Δέξου, ἀρμονικὴ Βασιλιά ποῦ ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόλλωνας ζῆλεῖ, νὰ εὐχαριστήσεις τὸ μαγεμένο αὐτί μας μὲ ἕνα ἱερὸ τραγούδι (...). Ὅπως πάνω στὴν κορυφὴ τῶν βουνῶν ὁ Μουσηγέτης Ἀπόλλων, ὁ γιὸς τῆς Καλλιόπης εἶναι ὅρθιος! (...). Κοιτάζει τὸν Ὀλύμπο, ὅπου τὰ μάτια του ξέρουν νὰ διαβάζουν, καὶ τοῦ γιου τοῦ Πηλέα ἀρπάζει τὴ λύρα (...) θὰ τραγουδήσῃ, τραγουδάει! Καὶ ὁ Ὀλύμπος γοητευμένος σκύβει ἀπὸ εὐχαρίστηση πάνω στὸ φλογισμένον βουνό. Ὁ Πηλεΐδης ἀκούει καὶ ἡ λύρα ἔχει σωπάσει! Διψασμένος γιὰ ἀρμονία, σκύβει τὸ κεφάλι...

σ. 165) — εἶναι ἡ πρώτη φορά ποὺ τὴν παραθέτω — ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Κασίνη νὰ συσχετίζει στίχους τοῦ Παλαμᾶ ἀκόμα καὶ μὲ τὸ ἔργο τῶν ἀρχαίων ἐκείνων συγγραφέων, ὅπως ὁ Ἀπολλόδωρος, γιὰ τοὺς ὁποίους καμιά μνεία δὲν μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει στὸν Παλαμᾶ (Κασίνης, σ. 233). "Ἐχομε ἐδῶ, πιστεύω, ἓνα χαρακτηριστικὸ δεῦγμα τοῦ «λογοτεχνικοῦ σωβινισμοῦ», γιὰ τὸν ὁποῖο ἔκανα λόγο στὰ εἰσαγωγικὰ αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου.

3.14. Οἱ «Ἐρωτικοὶ συγγραφεῖς»

Τουλάχιστον στὴ Φλογέρα, κατὰ τὸν Κασίνη, τὰ ἔχνη τῆς γνωριμίας τοῦ Παλαμᾶ μὲ τοὺς ἐρωτικούς συγγραφεῖς περιορίζονται στὴ μνεία τῆς ὁλόκληρης Θούλας. Ὁ Κασίνης βέβαια πιστεύει πὼς ὁ Παλαμᾶς ἐδῶ «ὕπαινίσσεται τὸ ἔργο τοῦ Ἀντωνίου Διογένης Τὰ ὑπὲρ Θούλην ἀπιστα» (Κασίνης, σ. 235). "Ὅμως εἶναι γνωστὸ ὅτι περιπτώσεις ὅπως αὐτὴ ἀκριβῶς «may well be due to antecedents floating at large in the nebulous realm of literary tradition or intellectual milieu»²⁹.

3.15. Ὁ Μαρῖνος

Ἀπὸ τὰ παραθέματα τοῦ Κασίνη προκύπτει ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἔχει ἀντλήσει ἀπὸ τὸν Μαρῖνο, βιογράφου τοῦ Πρόκλου, «τὸ ὕλικὸ ποὺ τοῦ χρειάζεται γιὰ νὰ σωματώσει τὸν ἓνα πόλο (τὴν ἀρχαία πολυθεία), στὸν ὁποῖο θ' ἀντιτάξει λειτουργικὰ ἓναν ἄλλο (τὴ λατρεία τῆς Θεοτόκου), γιὰ νὰ διατυπώσει τὸ διαλεκτικὸ σχῆμα τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου. "Ἐνας κόσμος ξεψυχᾷ, ἓνας καινούργιος γεννιέται» (Κασίνης, σσ. 235-236).

Ὡστόσο ὀρισμένες παρατηρήσεις εἶχει ἐξόχως διαφωτιστικές:

1) Στὸν Ζ' καὶ Η' Λόγο τῆς Φλογέρας ὁ Παλαμᾶς δίνει βέβαια τὴν εἰκόνα ἑνὸς κόσμου ποὺ ξεψυχᾷ καὶ ἑνὸς κόσμου ποὺ γεννιέται, ἀλλὰ μὲ τρόπο ποὺ θυμίζει ἐντονὰ τοὺς παρνασσικούς. Κι αὐτὸ γιὰτὶ οἱ ποιητὲς αὐτοὶ εἶχαν ἤδη συλλάβει καὶ διατυπώσει ποιητικὰ τὸ «διαλεκτικὸ σχῆμα» ἀρχαία πολυθεία (συμπυκνωμένη συνήθως στὸ πρόσωπο τῆς Ἀφροδίτης) - Χριστιανισμός (ἀποκρυσταλλωμένος ἄλλοτε στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ ἄλλοτε τῆς Θεοτόκου). Τὸ σχῆμα αὐτὸ οἱ παρνασσικοὶ χρησιμοποίησαν ἢ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουν τὴν ἐπιβίωση τοῦ συμβολισμοῦ τῆς ἀρχαίας πολυθείας στίς χριστιανικὲς ἡθικὲς ἀξίες (Ménard), εἴτε γιὰ νὰ προσιωνιστοῦν τὴν παρέλευση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας, ὅπως ἔγινε καὶ μὲ ὅλες τὶς προηγούμενες θρησκείες (Leconte de Lisle, Sully Prudhomme). "Ἐτσι ὁ Sully Prudhomme στὸ σονέτο του

29. Richard D. Altick, *The Art of Literary Research*, ὅπ. παρ. σ. 82.

Chez l'antiquaire ἐπισημαίνει τὴ συνύπαρξιν σ' ἓνα παλαιοπωλεῖο, ἐπομένως καὶ τὴν κοινὴν μοῖραν, τοῦ Ἑσταυρωμένου — *L'immense Tendresse* — καὶ τῆς Ἀφροδίτης — *La Volupté sereine*:

*Entre mille débris au hasard amassés
Un Christ en vieil ivoire, exposé dans la rue,
En face, une Vénus, gloire des arts passés
Naturelle et divine, offrant sa beauté nue,
La Volupté sereine et l'immense Tendresse
Aux passants affairés n'offrent plus de caresses*³⁰.

(Sully Prudhomme, 2, σ. 29)

2) Ὁ L. Ménard στὸ περίφημο ποίημά του *Panthéon*, τοῦ ὁποῖου μάλιστα ὁ Παλαμῆς ἔχει μεταφράσει ὀρισμένες στροφές σὲ ἄρθρο του γιὰ τὸν Ménard μεταγενέστερο βέλαια τῆς ἐκδόσεως τῆς *Φλογέρας* ("Ἀπαντα, 12, σ. 499), παίρνει ἀπέναντι στὴν ἀρχαία πολυθεΐα καὶ τὸ Χριστιανισμό, ἐκπροσωπούμενο ἀπὸ τὴν Θεοτόκο, στάση σαφῶς ἀνάλογη μὲ τὴν παλαμική, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται στὸν Ζ' καὶ Η' Λόγο τῆς *Φλογέρας*. Στὸν ἰδεατὸ ναὸ ποὺ συγκεντρώνει τίς ἐκδηλώσεις λατρείας τοῦ Ménard ὑπάρχει χώρος γιὰ ὅλους τοὺς προχριστιανικοὺς θεοὺς, γιὰτὶ ὅλοι τοὺς εἶχαν ἐνσυχώσει διάφορες μορφές ἀρετῆς. Στὸ Πάνθεο ὅμως αὐτό, ἐντελῶς ξεχωριστὴ θέσιν φυλάσσει ὁ Ménard στὴ Θεοτόκο, γιὰτὶ συνέλαβε καὶ γέννησε τὸν τελευταῖο θεὸ — κι αὐτὸ θυμίζει ἐντονα τὴν παλαμικὴ ἀποστροφή πρὸς τὴν Παναγίαν τὴν Ἀθηνιώτισσα: *Μὰ ἐσὺ τοῦ τώρα Δέσποινα...*

Γράφει λοιπὸν ὁ Ménard:

*Le temple idéal où vont mes prières
Renferme tous les dieux que le monde a connus.
(.....)
Les Dieux qu'enfanta la Nuit primitive
Avant le premier jour de la Création
(.....)
Et les Dieux de l'ordre et de l'harmonie
(.....)*

30. Ἡ μετάφρασις: «Ἀνάμεσα σὲ χίλια ἀπομεινάρια μαζεμένα στὴν τύχη, ἓνας Χριστὸς ἀπὸ παλιὸ φίλντισι, ἐκπλωμένος στὸ δρόμο, ἀπέναντι μιᾷ Ἀφροδίτῃ, δόξα τῶν περασμένων τεχνῶν, φυσικὴ καὶ θεία, ἀποκαλύπτει τὴν ὁμορφίαν τῆς γυμνῆς, ἡ γαλήνια Ἡδονὴ καὶ ἡ ἀπέραντη Ἀγάπη, στοὺς βιαστικοὺς περαστικούς δὲν προσφέρουν πιά τὸ χάδι τους».

*Et les Dieux guerriers, les Vertues vivantes
Qui marchent dans leur force et leur mâle beauté.
(.....)
Tous sont là(...)*

*M a i s au fond du temple est une chapelle
Discrete et recueillie, où, des cieus ent'ouvrets
La colombe divine ombrage de son aile
Un lis pur, éelos sous les palmiers verts.*

*Fleur du paradis, Vierge immaculée,
Puisque ton chaste sein conçut le dernier Dieu,
Règne auprès de ton fils, rayonnante, étoilée,
Les pieds sur la lune, au fond du ciel bleu³¹.*

Καὶ ὁ Παλαμῆς ἀφοῦ ὕμνησε τὴν ἀρχαία πολυθεΐα ("Ἀπαντα, 5, σσ. 91-94) κυρίως στὸ πρόσωπο τῆς Ἀθηνᾶς (σσ. 102-104), στρέφεται πρὸς τὴν Παναχρία, τοῦ τώρα Δέσποινα:

*Μὰ ἐσύ, τοῦ τώρα δέσποινα, μπορεῖ τοῦ πάντα ἀφέντρα,
Κυρὰ Χρυσοδαφνιώτισσα, μεγάλη σου εἶν' ἡ χάρη!*

("Ἀπαντα, 5, 104)

3) Ὁ ἴδιος ὁ Παλαμῆς σὲ γράμμα τοῦ πρὸς τὸν Ἀντ. Χαλᾶ ἔχει δηλώσει ὅτι ὁλόκληρη ἡ Φλογέρα — ὅπως καὶ τὸ Πάνθεο τοῦ Ménard — «παρ' ὅλη τὴ Βυζαντινὴ τῆς ἡρωολατρεΐας εἶναι ναὸς ποὺ βρίσκονται μέσα του βωμοί, ὅλων τῶν προμάχων καὶ ὑπερμάχων θεῶν, ἐθνικῶν καὶ χριστιανικῶν». Τὰ ἐπεξηγηματικὰ αὐτὰ λόγια τοῦ Παλαμῆ περιέχουν καὶ φραστικὴ ἀκόμα ἀντιστοιχία μὲ ὀρισμένους χαρακτηριστικούς στίχους ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Ménard:

31. Philippe Berthelot, *Louis Ménard et son oeuvre*, ὅπ. παρ. σσ. 111-112. Ἡ μετάφραση: «Ὁ ἰδεατὸς ναὸς ὅπου πᾶνε οἱ προσευχές μου κλείνει ὅλους τοὺς Θεοὺς ποὺ γνῶρισε ὁ κόσμος(...). Τοὺς Θεοὺς ποὺ γέννησε ἡ πρωτόγονη Νύχτα πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τῆς Δημιουργίας(...) καὶ τοὺς θεοὺς τῆς τάξης καὶ τῆς ἀρμονίας(...) καὶ τοὺς πολεμιστὰς θεοὺς τῆς ζωαντὸς Ἀρετῆς ποὺ περπατᾷ μ' ὅλη τους τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀρρενωπὴ ὁμορφιά τους (...). "Ὅλοι εἶναι ἐκεῖ(...)". Ὅμως στὸ βάθος τοῦ ναοῦ εἶναι ἓνα ἐκκλησάκι, διακριτικὸ καὶ ταπεινὸ, ὅπου, ἀπὸ τοὺς μισάνοιχτους οὐρανοὺς, τὸ θεῖο περιστέρι σκεπάζει μὲ τὴ φτερούγα του ἓνα ἀγρὸ κρίνο, ἀνθισμένο κάτω ἀπὸ τῆς πράσινες φοινικίες. Ἄνθος τοῦ Παραδείσου, ἄμωμη Παρθένε, ἀφοῦ ὁ ἀγνὸς σου κόλπος συνέλαβε τὸν τελευταῖο θεό, βασίλευε πλάι στὸν γιό σου, ἀκτινοβολοῦσα ἀνάμεσα στὰ ἀστέρια, μὲ τὰ πόδια πάνω στὸ φεγγάρι, στὸ βάθος τοῦ γαλανοῦ οὐρανοῦ».

*Le temple idéal où vont mes prières
Eenferme tous les dieux que le monde a connus.
Rvoqués à la fois dans tous les sanctuaires,
Anciens et nouveaux, tous ils sont venus.
(.....)
Et les Dieux guerriers, les Vertues vivantes
Qui marchent dans leur force et leur mâle beauté
Guidant les peuples fiers et les races puissantes
Vers les saints combats de la liberté³².*

32. Ἡ μετάφραση: «Ὁ ἰδεατὸς ναὸς ὅπου πᾶνε οἱ προσευχές μου κλείνει ὅλους τοὺς θεοὺς ποὺ γνώρισε ὁ κόσμος. Καλεσμένοι ἕνας-ἕνας σ' ὅλους τοὺς βωμοὺς, ἀρχαῖοι καὶ νέοι, ἦρθαν ὅλοι(...). Καὶ οἱ πολεμιστὲς θεοί, οἱ ζωντανὲς Ἀρετές, ποὺ περπατᾶν μ' ὅλη τους τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀρρενωπὴ ὁμορφίαν τους, ὁδηγώντας τοὺς περήφανους λαοὺς καὶ τὰ δυνατὰ γένη στὶς ἄγιες μάχες τῆς ἐλευθερίας».

Στὶς σσ. 260-261 τῆς μελέτης τοῦ ὁ Κασίνης παραθέτει χωρίο ἀπὸ τὴν Ἐποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη, τὸ ὁποῖο, ὅπως λέει, παραφράζει ὁ Παλαμᾶς σὲ στίχους ἀπὸ τὸ Γ' Λόγο τῆς Φλογέρας. Χωρὶς νὰ κάνει σαφὲς ὅτι τὸ χωρίο αὐτὸ τῆς Ἐποκαλύψεως πρώτη ἐγὼ συσχέτισα μὲ τοὺς συγκεκριμένους αὐτοὺς στίχους τῆς Φλογέρας, μὲ κακίξει γιατί πιστεύω πὼς ὁ Παλαμᾶς ἄντλησε γιὰ τὴ σύνθεσή τῶν στίχων αὐτῶν ἀπὸ τοὺς ἀκόλουθους στίχους τοῦ Ménard:

Fleur du paradis, Vierge immaculée κλπ.

ἐνῶ κατὰ τὸν Κασίνη «καθένα ἰδιαιτέρω στοιχεῖο δὲν πῆρε ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ τὸν Ménard, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη μόνον τὰ πάντα». Καὶ καταλήγει: «Συνακόλουθα, τὸ σίγουρο, ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε, εἶναι ἡ κοινὴ καταγωγή μερικῶν στίχων τοῦ Ménard κ' ἐκείνων τοῦ Παλαμᾶ. Περισσότερα δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν τὰ πράγματα».

Ἄς δοῦμε ὅμως γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὰ πράγματα μὲ νηφαλιότητα. Γράφω στὴ μελέτη μου τὰ ἐξῆς σχετικὰ μὲ τοὺς παρακάτω στίχους τοῦ Παλαμᾶ:

*πὺ δὲ διάπλατι, πὺ πλοῦσια,
πλημμύρισε τὸν οὐρανὸ, σημάδι ἐσὶ πὺ μέγα.
Φορεῖς τὸν ἥλιο φῶρεμα, σκαμνὶ σου τὸ φεγγάρι
γιὰ ν' ἀκουμπᾷς τὰ πόδια σου, καὶ γύρω στὰ μαλλιά σου
στεφάνι δωδεκάστερο.*

(Ἐπαντα, 5, 131)

α) Φαίνεται ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἄντλησε ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Ménard *Panthéon* καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ τετράστιχο:

*Fleur du paradis, Vierge immaculée,
Puisque ton chaste sein conçut le dernier Dieu.
Règne auprès de ton fils, rayonnante, étoilée,
Les pieds sur la lune, au fond du ciel bleu.*

β) Σημειῶναι ὅτι σὲ μεταγενέστερο ἀπὸ τὴ Φλογέρα ἄρθρο περὶ Ménard (1926) ἔχει μεταφράσει σὲ πεζὸ αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς τέσσαρις στίχους. Θυμίζω ὅμως ἐδῶ ὅτι ὁ Παλαμᾶς

4) Ὁ Ménard ἐξάλλου στὸ γνωστὸ στὸν Παλαμᾶ ἔργο του *Du polythéisme hellénique*, γιὰ τὸ ὁποῖο τόσος λόγος ἔχει γίνει, ὡς τώρα, ὄχι μόνον μνημονεύει τὸν Πρόκλο, ἀλλὰ καὶ ἐκφράζει τὸν ἀπεριόριστο θαυμασμό του γι' αὐτόν, γιατί — ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ προσφυλὴς στὸν Leconte de Lisle Ὑπατία — ἀφοσιώθηκε στὴν ὑπεράσπιση μιᾶς ὑπόθεσης χαμένης, ἀφοσιώθηκε δηλαδὴ στὴν ἀρχαία λατρεία σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε ἐπικρατήσει ὀρι-

κάνει γιὰ πρώτη φορὰ λόγος γιὰ τὸν Ménard καὶ τὸ ἔργο του, μὲ τρόπο ὥστόσο ποὺ δείχνει ὅτι τὸ γνώριζε καλὰ, τὸ 1909 ("Ἀπαντα, 10, 66), ἐνῶ τὸ 1917 τοῦ ἀφιερώνει ἕνα ἐνθουσιώδες ἄρθρο μετ' ὅτι "Ἐνας μεγάλος φίλος τῶν Ἑλλήνων" ("Ἀπαντα, 8, 440-445). Προσθέτω ὅτι καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς *Φλογέας*, ὅπου ὁ Παλαμᾶς περιγράφει καὶ πάλι τὴν Παναγία, χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὸ ποίημα τοῦ Ménard *Circé*.

γ) Παρατηρῶ ὅτι εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ὅπως αὐτὴ ποὺ δίνει ὁ Παλαμᾶς, «ἐν μέσῳ» τῶν οὐρανίων σωμάτων, εἶναι ἐντελῶς ἀσυνήθιστη στὴν ὁρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ ἢ τὴν βυζαντινὴ γενικὰ ὑμνογραφία ἢ καὶ τέχνη. (Προσθέτω τώρα ἐδῶ ὅτι, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, ἀνάλογη παράσταση ὑπάρχει μόνον στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγνούτος στὴν Ἀργολίδα, ἐνῶ εἶναι κοινὸς τύπος γιὰ τοὺς δυτικούς συγγραφεῖς καὶ ζωγράφους. Πρβλ. Murillo, Durer). Στὴ συνέχεια παραθέτω τὸ χωρίο τῆς Ἀποκάλυψης

«σημεῖον ὧφθη ἐν τῷ οὐρανῷ, γυνὴ περιβεβλημένη τὸν ἥλιον καὶ ἡ σελήνη ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτῆς, καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς στέφανος ἀστέρων δώδεκα»

καὶ τὸ ὅποιο οἱ καθολικοὶ ἐρμήνευσαν ὡς ἀναφερόμενο στὴ Θεοτόκο, μὲ τὴν ὁποία ταύτισαν τὴ «γυναῖκα» τῆς Ἀποκάλυψης.

δ) Ἐπισημαίνω ἀκόμα ὅτι τὸ χωρίο τοῦ Ἰωάννη «συνδέεται ἀμεσώτερον» μὲ τὸ παλαιὸν ἀπόσπασμα διὰ τῶν χαρακτηριστικῶν λέξεων σημάδι καὶ στεφάνι δωδεκάστερον.

ε) Ἐπομένως, ἐφόσον δέχομαι ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἄντησε καὶ ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη, μένει νὰ ἐξηγηθεῖ πῶς ὁ ποιητὴς μας ταύτισε στὸ δικό του κείμενο τὴ «γυναῖκα» τοῦ Ἰωάννη μὲ τὴν Παναγία. Τὸ θέμα αὐτὸ τὸν Κασίνη δὲν τὸν ἀπασχολεῖ κἀν. Θεωρεῖ δεδομένο, φυσικὸ καὶ γενικὰ γνωστὸ ὅτι ἡ «γυνὴ» εἶναι ἡ Θεοτόκος (Κασίνης, σ. 262). Ἐμένα ὅμως τὸ πρόβλημα αὐτὸ μὲ ἀπασχόλησε, καὶ γιατί, ὅπως ἔγραψα πρὶν πάνω, μιὰ τέτοια περιγραφή τῆς Παναγίας εἶναι σχεδὸν ἄγνωστη στὴν ὁρθόδοξη παράδοση ἀλλὰ καὶ γιατί οἱ ὁρθόδοξοι ἐρμηνεύτες τῆς Ἀποκάλυψης ταυτίζουν τὴ «γυναῖκα» τοῦ παραπάνω χωρίου μὲ τὴν Ἐκκλησία (Πρβλ. Josef Schmid, Studien zur geschichte des griechischen Apokalypse - Textes. 1. Teil. Der Apokalypse - Kommentar des Andreas von Kaisareia, Karl Zink Verlag, München 1955, σ. 121).

Ἐρευνώντας λοιπὸν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, βρῆκα καὶ ὑπέδειξα ὅτι ὁ Ἠλίας Μηναΐτης καὶ σὲ λόγῳ πανηγυρικὸ στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου καὶ σὲ λόγῳ πανηγυρικὸ στὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου παραθέτει τὸ χωρίο τῆς Ἀποκάλυψης καὶ συνδυάζει τὴ μνημονευομένη «γυναῖκα» μὲ τὴν Παναγία. (Ὁ Παλαμᾶς γνώριζε τὸν Μηναΐτη τοῦλάχιστον ἀπὸ τὸ 1888 καὶ ἔχει ἐπαινεσεῖ τὴ «νευρώδη καὶ λογιολαϊκὴ» γλῶσσα τῶν *Διδαχῶν* καὶ τῶν ρητορικῶν του λόγων ("Ἀπαντα, τόμ. 6, 310 [1888], τόμ. 16, 329 [1890-93], τόμ. 2, 193 [1894], τόμ. 15, 339 [1896], 500 [1897], τόμ. 14, 229 [1903], τόμ. 6, 378 [1903], τόμ. 13, 168 [1927]. Γιὰ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις ἐξάλλου τῶν *Διδαχῶν* καὶ τῶν πανηγυρικῶν λόγων τοῦ Ἠλία Μηναΐτη τὸν 19ον αἰ. βλ. Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* (1800-1863), Ἀθήναι 1939-1957).

στικά. Τὰ ἐπιμέρους περιστατικά καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Πρόκλου στὴν Ἀθήνα, ἔτσι ὅπως περιγράφονται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, ἔχουν τὴν πηγὴ τους, μετὰ τὰ εὐρήματα τοῦ Κασίνη, στὴ βιογραφία τοῦ Πρόκλου ἀπὸ τὸν Μαρίνο. Ἡ ὅλη ἀτμόσφαιρα ὅμως τοῦ Ἡ' Λόγου τῆς Φλογέρας, ὁ τόνος, οἱ βασικὲς ἐπιλογές, ὅπως π.χ. ὅτι ἡ Ἀκρόπολις εἶχε κλείσει ὀριστικά, πρῶγμα ποὺ συνδηλώνει ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς εἶχε ὀριστικά ἐκλείψει, ἐνῶ ὁ Μαρίνος ἀναφέρει ὅτι ἡ Ἀκρόπολις εἶχε κλείσει γιὰ ἐκεῖνο τὸ βράδυ ποὺ ὁ Πρόκλος ἔφτασε ἐκεῖ ἀργοπορημένος, ὅλα αὐτὰ πιστεύω ὅτι σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε μιλήσει γιὰ τὸν Πρόκλου ὁ Ménard. Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ κάποιες εἰδικότερες λεκτικὲς ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα. Γράφει ὁ Ménard:

«Proklos est le dernier des hierophantes et le dernier des poètes; le christianisme était depuis longtemps la religion de l'empire et du monde, quand Proklos se proclamait le prêtre de tous les Dieux(...) Les hymnes de Proklos, dans lesquels la philosophie et la religion se reconcilient, sont la dernière étincelle d'une flamme mourante; aux temples renversés il

στ) Σημειῶνω ἀκόμα ὅτι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, δηλ. ὡς Βασίλισσα τοῦ Οὐρανοῦ περιβεβλημένη τῇ δόξᾳ τοῦ ἡμοῦ καὶ μὲ στέμμα ἀπὸ πλανήτες, περιγράφεται ἡ Παρθένος καὶ στὰ Ἀνθὴ Εὐλαβείας, δημιουργήματα ὅλα τῶν μαθητῶν τοῦ Φλαγγρινανοῦ Φροντιστηρίου τῆς Βενετίας τοῦ ὁποῖου ὁ Μηνιάτης υπῆρξε μαθητὴς καὶ δάσκαλος, προσθέτοντας μάλιστα ὅτι κατὰ τὸν M. Jugie ὁ Μηνιάτης ἀπηγεῖ κάποτε τὸ καθολικὸ δόγμα τῆς Ἀναλήψεως τῆς Παρθένου (L'Assomption de la Sainte Vierge). Προσθέτω τώρα ἐδῶ ὅτι τὸ δόγμα αὐτὸ ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς συνδυάζεται μὲ τὸ δόγμα τῆς Ἀμώμου Συλλήψεως (L'Immaculée Conception), ὅτι ἡ περιγραφή τῆς Θεοτόκου, ὅπως γίνεται ἀπὸ τὸν Ménard, εἶναι ἡ εἰκονογραφικὴ παράσταση τοῦ δόγματός τῆς Ἀναλήψεως, ἐνῶ μὲ τίς λέξεις «Vierge immaculée» γίνεται σαφὲς ὑπαινιγμὸς καὶ στὸ δόγμα τῆς Ἀμώμου Συλλήψεως.

Μετὰ λοιπὸν ἀπὸ ὅλους τοὺς παραπάνω συλλογισμοὺς καταλήγω στὴ μελέτη μου μὲ τὰ ἑξῆς: «Συμφωνῶς πρὸς τὰ ἐκτεθέντα πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον ὅτι ὁ Παλαμᾶς κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἀνωτέρω ἀποσπάσματος εἶχεν ὡς πρότυπον τὸσον τοὺς στίχους τοῦ καθολικοῦ βεβαίως Ménard ὅσον καὶ τὸ χωρίον τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ μάλιστα ὡς τοῦτο παρατίθεται καὶ ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Μηνιάτου». Ὅλα αὐτὰ στὶς σσ. 449-451 τῆς διατριβῆς μου.

Τὸ συμπέρασμά μου αὐτὸ παραμένει ἱσχυρὸ, γιὰτὶ καὶ ἂν δεχτοῦμε ἀκόμα μαζὶ μὲ τὸν Κασίνη τὴν ἐκδοχὴ τῆς παράλληλης καὶ ἀνεξάρτητης ἀντίληψης καὶ τοῦ Ménard καὶ τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ προγενέστερῆς τους πηγῆς, τὴν Ἀποκάλυψη, ἔστω καὶ ἂν ἀγνοήσουμε τὸ πικνὸ πλέγμα τῶν πηγῶν ἀπὸ τὸν Ménard ποὺ διαπιστώνεται στὸν Ζ' καὶ Ἡ' Λόγο τῆς Φλογέρας, τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε ὡς προσωπικὸ παλαμικὸ εὐρημα τὴν ταύτιση τῆς «γυναικὸς» τῆς Ἀποκάλυψης μὲ τὴν Παναγία. Ἀλλά, ὅπως εἶδαμε, αὐτὸ «ἀδὲν μᾶς τὸ ἐπιτρέπουν τὰ πράγματα», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὰ λόγια τοῦ Κασίνη. Γιὰ τὸν καθολικὸ βέβαια Ménard ἡ ταύτιση αὕτη εἶναι δεδομένη, ἐνῶ ἡ υἱοθέτησή της ἀπὸ τὸν Μηνιάτη ἐπιτρέπει στὸν Jugie νὰ υποστηρίξει ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἑλληνας λόγιος ἀπηγεῖ τὸ καθολικὸ δόγμα τῆς Ἀναλήψεως.

Αὐτὰ λοιπὸν ἔγραψα στὴ μελέτη μου καὶ ὄχι βέβαια ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἀντίληψε μόνον ἀπὸ τὸν Ménard, ὅπως τὸ θέλει ὁ Κασίνης.

fallait l'adieu d'une voix amie, poétique offrande aux Dieux(...) Rien qu'un hymne funèbre aux Dieux oubliés, chant solitaire que nul écho ne répètera, prière suprême de leur poète fidèle, qui demande aux Muses (...) de le conduire à la pure lumière par la route sacrée de l'initiation. Telles sont les dernières paroles du dernier prêtre des Muses; comme elles avaient recueilli les premiers vagissements de la poésie, elles devaient aussi conduire son cortège funéraire au seuil de la grande nuit»³³.

Καὶ ὁ Παλαμῆς :

τῆς Πρόμαχος προσκυνητῆς καὶ τῆς Παρθένος μύστης
ὁ Λόγιος Πρόκλος, ὁ στερνὸς τῶν ἐθνικῶν προφήτης
(.....)
Μὰ ἦρε τὸ κάστρο σου κλειστὸ καὶ ἀπόξω βαρδιατόρους.
Ὁ λα στεγνὰ, τριγύρω ἐρμιά, μήτε ψυχὴ, μήτε ἦχος.
(.....)
στοὺς ρημασμένους τοὺς ναοὺς (.....)
προσκυνητῆς ἀθόλωτος, μὲ τῆς ψυχῆς τὰ μάτια,
τριπλὸς ἐγὼ, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἀθήνας, καὶ ὅλου
τοῦ κόσμου ἐγὼ, φιλόσοφος, ποιητής, ἱεροφάντης.
(Ἀπκντα, 5, 101)

Τὴ διαφορά ἐξάλλου ἀνάμεσα στὸ κείμενο τοῦ Μαρκίνου, ποὺ διάβασε ὁ Παλαμῆς, καὶ σὲ ὅσα τελικὰ ἔγραψε γιὰ τὸν Πρόκλου ἔχει παρατηρήσει καὶ ὁ Κασίνης, γι' αὐτὸ καὶ σημειώνει τὰ ἑξῆς: «Ὁλόκληρο τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Ὁγδοῦ Λόγου στηρίζεται πάνω σὲ ὕλικὸ καὶ ἀφορμές, παρμένες ἀπὸ τὸ βιογράφο τοῦ Πρόκλου Μαρίνο. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ χάνει τὴν ὅποια λειτουργία ποὺ εἶχε στὴν ἀτμόσφαιρά του, ἀναπλάθεται καὶ τελικὰ ἐντάσσεται στίς προθέσεις καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ ποιητῆ» (Κασίνης, σ. 241). Οἱ «προθέσεις» ἀκριβῶς τοῦ

33. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σσ. 101-102. Ἡ μετάφραση: «Ὁ Πρόκλος εἶναι ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς ἱεροφάντες καὶ ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς ποιητές· ὁ χριστιανισμὸς ἦταν ἀπὸ καιρὸ ἡ θρησκεία τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ κόσμου, ὅταν ὁ Πρόκλος δὴλωνε θαρρετὰ ὅτι ἦταν ἱερέας ὅλων τῶν Θεῶν(...). Οἱ ὕμνοι τοῦ Πρόκλου, στοὺς ὁποίους συμφιλώνονται ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία, εἶναι ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ μιᾶς φλόγας ποὺ πεθαίνει· στοὺς ἀνασκαμμένους ναοὺς χρειαζόταν ὁ ἀποχαρτισμὸς μιᾶς φιλικῆς φωνῆς, ποιητικῆς προσφορᾶς στοὺς θεοὺς(...). Τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνας πένθιμος ὕμνος στοὺς ξεχασμένους θεοὺς, τραγοῦδι μοναχικὸ ποὺ καμιά ἡχώ δὲ θὰ ἐπαναλάβει, ὑπέρτατη προσευχὴ ἀπὸ τὸν ποιητὴ τους ποὺ ζητάει ἀπὸ τίς Μοῦσες(...) νὰ τὸν ὀδηγήσουν στὸ καθαρὸ φῶς ἀπὸ τὸν ἱερὸ δρόμο τῆς μύησης. Τέτοια εἶναι τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ τελευταίου ἱερέα τῶν Μουσῶν ὅπως εἶχαν περιμαζέψει τὰ πρῶτα ψελλίσματα τῆς ποίησης, ἔτσι εἶχαν καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ ὀδηγήσουν τὴ νεκρικὴ τῆς πομπῆς στὸ κατ'ὄφει τῆς μεγάλης νύχτας».

Παλαμᾶ εἶναι ὁμολογες μὲ τὶς «προθέσεις» τοῦ Ménard καὶ προϋποθέτουν τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐρμηνευτικῆς θεώρησης τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ποὺ ἐπιχείρησε ὁ σοφὸς Γάλλος ἐλληνιστής.

5) Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ παρακολούθηση καὶ ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῶν συνειρμῶν ὁδηγεῖ συχνὰ στὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας, ἀκόμα καὶ ὅταν αὐτὴ εἶναι μακρινὴ ἢ καλὰ κρυμμένη, τότε θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε μὲ ἀρκετὴ ὅμως σιγουριά ὅτι τὸν Πρόκλο γινώρισε ὁ Παλαμῆς ἀπὸ τὸν Ménard καὶ ἀπὸ καὶ καὶ πέρα βέβαια ἀνέτρεξε γιὰ περισσότερες πληροφορίες καὶ στὸ βιογράφο τοῦ Πρόκλου Μαρίνο. Κι αὐτὸ γιὰτὶ ὁ Παλαμῆς μνημονεύει μόνο μιὰ φορὰ τὸν «Μαρίνο, τὸ βιογράφο τοῦ Πρόκλου», σὲ κείμενο, γιὰ ἄλλο θέμα γραμμένο, στὸ ὁποῖο εἶχε κάνει μόλις πρὶν λόγῳ γιὰ τὸν Ménard καὶ τὸ βιβλίῳ του *Du polythéisme hellénique*. Εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀπόσπασμα στὸ ὁποῖο παραπέμπει καὶ ὁ Κασίνης, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ὁ Παλαμῆς γινώριζε τὸν Μαρίνο (Κασίνης, σ. 235). Πιστεῖω δηλαδὴ ὅτι τὸ παλαμικὸ αὐτὸ κείμενο, ποὺ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ *Σημειώματα* στὸ περιθώριο — εἶναι ἐπομένως ἓνα κείμενο ποὺ καταγράφει σκέψεις — διαγράφει τὸ δρόμο ποὺ ἀκολούθησε συνειρμικὰ ἡ σκέψη τοῦ Παλαμᾶ. Μόλις μνημόνεψε τὸν Ménard, θυμήθηκε καὶ τὸν Πρόκλο, ποὺ εἶχε γνωρίσει μέσω αὐτοῦ, καὶ φυσικὰ καὶ τὸν Μαρίνο. Παραθέτω ὁλόκληρο τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα: «Ὁ Γάλλος φιλόσοφος Ménard στὸ περίφημο βιβλίῳ του Ὁ Ἑλληνισμὸς ἔγραψε πῶς μὲ ὅλη του τὴν καρδιά θὰ τάκκαιγε τὰ νεώτερα ἔργα, φτάνει νὰ ξαναβρίσκονταν ὅλα τὰ χαμένα ποιήματα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ Λόγου. Ὁ Μαρίνος, ὁ βιογράφος τοῦ Πρόκλου, μᾶς λέει πῶς ὁ φιλόσοφος ἀπ' ὅλα τοῦ κόσμου τὰ βιβλία, καὶ ἂν τοῦ δίνονταν νὰ διαλέξει, μόνο τὸν Τίμαιο τοῦ Πλάτωνος θὰ κρατοῦσε καὶ τὰ Λόγια τῶν Χαλδαίων. Ὅλα τ' ἄλλα θὰ τὰ πετοῦσε. Μὰ ἐγὼ δὲν εἶμαι σὰν ἐκείνους ἔτσι φανατικὸς καὶ ἀποκλειστικὸς. Πάντα στὸ νοῦ μου κρατῶ τὰ λόγια τοῦ φιλόσοφου μπροστὰ στὴν Ἀθηνᾶ Σοφία: «Ἐπάρχουν, γλαυκομάτα θεά, στὸν κόσμον ὁμορφιές, ποὺ μήτε τίς ὄνειρεύτηκες!»³⁴ (*Ἀπαντα*, 10, 66).

Καὶ τώρα τὸ ὠραιότερο: Ὁ Ménard προτείνει τὸ «ἀλοκαῦτωμα», ὅπως λέει, ὅλων τῶν νεώτερων ἔργων, ἂν αὐτὸ βοηθοῦσε στὸ νὰ ξαναβρεθοῦν ὅλα τὰ χαμένα ποιήματα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ λόγου, στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τῆς μελέτης τοῦ ὅπου, κάνοντας λόγῳ γιὰ τὸν Πρόκλο, ἐκφράζει τὴν ὁδύνη του γιὰ τὴν ἐξάφanie τοῦ ἔργου τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου *Γραμματικὴ Χρηστομάθεια*,

34. Ὁ Παλαμῆς ἀποδίδει ἐλεύθερα, συμπυκνώνοντάς το, τὸ νόημα ἀπὸ τὸ ἐνδέκατο ἐδάφιο τῆς *Προσευχῆς πάνῳ* στὴν Ἀκρόπολιν τοῦ Ernest Renan. Τὸ ἀκριβὲς γαλλικὸ κείμενο: «Le monde est plus grand que tu ne crois. Si tu avais vu les neiges du pôle et les mystères du ciel austral, ton front, ô déesse toujours calme, ne serait pas si serein; ta tête, plus large, embrasserait divers genres de beauté. (*La Prière sur l'Acropole et ses mystères*, par Henriette Psichari, Editions du CNRS, Paris 1956, σ. 14).

ἔργο στοῦ ὁποῖο διασώζονταν «οἱ θρύλοι τῶν ποιημάτων τοῦ ἐπικοῦ κύκλου» — χαμένων βέβαια κι αὐτῶν!³⁵

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω ἢ φυσικὴ σειρά πού θά ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ὁ συσχετισμὸς τῆς *Φλογέρας* μὲ τὸν Πρόκλο εἶναι: α) Μὲ τὸν L. Ménard καὶ τὸ ἔργο του, β) Μὲ τὸν Πρόκλο καὶ τὸ ἔργο του καὶ ὄχι βέβαια μόνο μὲ τὸν Μαρτίνο, τὸ βιογράφο τοῦ Πρόκλου, ὅπως κάνει ὁ Κασίνης.

3. Συμπεράσματα

Νομίζω πὼς μετὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴ σχολαστικὴ, κουραστικὴ καὶ συχνὰ ἄχρη περιπλάνηση στὶς «ἀτραπούς τῶν πηγῶν» μπορούμε νὰ βγάλουμε μερικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαιογνωσίαν καὶ τὴν ἀρχαιομάθειαν τοῦ Παλαμῆ:

1) Ὁ Παλαμῆς, ὅπως ὅλοι ἄλλωστε οἱ μαθητὲς τῆς ἐποχῆς του, διδάχτηκε στὸ σχολεῖο πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους "Ἕλληνες συγγραφεῖς καὶ συγκεκριμένα Ξενοφῶντα, Πλούταρχο, Αἰλιανό, Ὀμηρο, Ἡρόδοτο, Ἰσοκράτη, Γνωμικοὺς ποιητὲς, Δημοσθένη, Ἡσίοδο, Ὀμηρικοὺς ὕμνους, Πλάτωνα, Πίνδαρο, Αἰσχύλο, Σοφοκλῆ, Εὐριπίδη. Ὡστόσο παρὰ τὴν προσωπικὴ του κλίση καὶ προδιάθεση γιὰ διάβασμα, πού ἀσφαλῶς θά ἐνισχύονταν ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς οἰκογένειας τῶν Παλαμάδων στὸ Μεσολόγγι, καὶ παρὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ ἴδιου ὅτι «κάτω ἀπὸ τὴν φωτολαμπὴ σκέπη [τοῦ σχολείου] ἐμυήθη κατὰ πρῶτον(...) εἰς ὅ,τι παλλόμενον ἀπὸ ζωὴν κατέχει κτήμα ἐς αἶψα ἢ Ἑλληνικὴ ὥραιότης», δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε ἐγκύψει περισσότερο στὰ ἀρχαῖα κείμενα μέχρι τῆ στιγμῆς πού, σὲ ἡλικία εἰκοσιτριῶν ἐτῶν, συναπαντιέται μὲ τὴν ἑλληνοκεντρικὴ καὶ ἑλληνοτραφὴ ποίηση τῶν παρνασσικῶν καὶ μάλιστα τοῦ *Leconte de Lisle*. Κι αὐτὸ μᾶς τὸ βεβαιώνει ὁ ἴδιος, δίνοντας καὶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ γεγονότος, γιὰτὶ δηλ. δὲν εἶχε αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη νὰ ξαναγυρίσει στὰ ἀρχαῖα κείμενα. Λέει χαρακτηριστικὰ μιλώντας γιὰ τὰ φοιτητικὰ του χρόνια, ὅταν δηλ. ἦταν 17-19 χρονῶν: «Σολωμὸ τότε μῆτε καὶ ὑποψιζόμουν πού εἶναι τὸ μεγαλεῖο του. Ὅσο γιὰ τοὺς ἀρχαίους "Ἕλληνες συγγραφεῖς, ἡ ἐνθύμηση τοῦ δασκάλου μου εἶταν πολὺ νωπὴ ὥστε νὰ μοῦ ξυπνήσει πόθος νὰ τοὺς γνωρίσω βαθύτερα».

2) Ὁ «πόθος» αὐτὸς γιὰ βαθύτερη γνωριμία τὸν κυριεύει τὸ 1882 διαβάζοντας τὸν *Leconte de Lisle* καὶ τὸ ἔργο του 1887 εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποκαλυπτικόν, ὅπως εἶδαμε στὴν εἰσαγωγὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Ὁ «Ἕλληνας ποιητὴς τοῦ μέλλοντος», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὰ δικὰ του λόγια, αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωσιν νὰ «ἀναδιφῇ» στὶς ἴδιες μὲ τοὺς παρνασσικοὺς ἀρχαιοελληνικὰς πηγὰς. Ἀπὸ τὸ 1882 ἀρχίζει ἡ μακρὰ του πορεία πρὸς τὰ ἀρχαῖα κείμενα, τῆς ὁποίας πρῶτος περίλαμπρος καρπὸς ὑπῆρξεν ὁ *Υμνος εἰς τὴν Ἀθηνᾶν*, καὶ ἡ

35. Βλ. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σσ. 77-78.

ὅποια συνεχίστηκε ὡς τὰ βαθιὰ τοῦ γεράματτα, ὅπως δείχνουν τουλάχιστον ὁρισμένες ἀπὸ τὶς τελευταῖες τοῦ συνθέσεως (*Δημοφῶν*). Στὴν πορεία τοῦ αὐτῆ ὅχι μόνο καθοδηγήθηκε ἀπὸ συγκεκριμένα παρνασσικά ποιήματα (π.χ. *Hymnes Orphiques* τοῦ Leconte de Lisle) ἀλλὰ ἀσφαλῶς βοηθήθηκε καὶ ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Παρνασσισμοῦ. Θυμίζω καὶ πάλι ὅτι ὁ Γάλλος ποιητὴς εἶχε μεταφράσει ὅλον τὸν Ὅμηρο, ὅλον τὸν Ἡσίοδο, τοὺς Ὀρφικοὺς ὕμνους, Θεόκριτο, Βίωνα, Μόσχο, Τυρταῖο, Ἀνακρέοντα ἀλλὰ καὶ τὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδη καὶ τὴ μεταφραστικὴ αὐτὴ ἐργασία γνώριζε καὶ εἶχε ἐπαινέσει ὁ Παλαμᾶς.

3) Καὶ ἀπὸ τὴ Φλογέρα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ παλαμικοῦ ἔργου συνάγεται ὅτι ὁ ποιητὴς μας ἀπὸ ὅλη τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία ἔχει δεῖξει σαφὴ προτίμηση στὴν ποίηση καὶ μάλιστα στὴν «ἱερὴ ποίηση», ὅπως τὴ χαρακτήρισε ὁ Ménard, δηλαδὴ στὸν Ὅμηρο καὶ στοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους, στὸν Ἡσίοδο, στοὺς ὀρφικοὺς ὕμνους, στὸν Βίωνα καὶ στὸν Μόσχο, στὸν Πρόκλο, πιθανότατα καὶ στὸν Νόννο. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ ἀγάπη τοῦ γιὰ τοὺς ποιητὲς/φιλοσόφους ὀριακῶν ἐποχῶν, ὅπως ἡ Ἰππατία καὶ ὁ Πρόκλος. Ὅμως οἱ παλαμικὲς αὐτὲς προτιμήσεις εἶναι εὐθέως ἀνάλογες μὲ τὶς ἐπιλογές τοῦ Leconte de Lisle, ὁ ὁποῖος ὥστόσο ἔχει κάνει σαφὲς ὅτι τὴ μύσῃ τοῦ στο πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ὀφείλει στὸ σοφὸ ἐλληνιστὴ, δάσκαλο καὶ προσωπικὸ τοῦ φίλου Louis Ménard. Θυμίζω ἐδῶ ὅτι ἡ βασικὴ θέση τοῦ Ménard γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ ἦταν ὅτι οἱ ποιητὲς — γι' αὐτὸ καὶ ἡ ποίησίν τοις χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο «ἱερή» — ἦταν οἱ ἐρμηνευτὲς τῆς λαϊκῆς πίστης καὶ οἱ πραγματικοὶ θεολόγοι τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψὲ τὸ ἔργο τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ ἔργο τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θεολογικὴ ἐκθεση τῶν δογμάτων εἶχε ἀνατεθεῖ στοὺς ποιητὲς καὶ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία εἶναι ἡ μόνη ποὺ ἀναπτύχθηκε χωρὶς τὴν παρεμβολὴ ἱερατείου. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ σχέση θρησκείας καὶ ποίησης διατηρήθηκε ὡς τὸ τέλος τοῦ πολυθεϊσμοῦ, μὲ τοὺς ὕμνους τοῦ Πρόκλου, τοῦ τελευταίου ἱερέα τῶν Μουσῶν³⁶.

Ἐρχόμεστε ἔτσι στὸ ρόλο ποὺ μπορεῖ νὰ ἔπαιξε στὴν ἀρχαιογνωσία ἀλλὰ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ὁ Ménard.

4) Ὁ Παλαμᾶς ὅχι μόνο γνώριζε ἀπλῶς τὸν Ménard, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς πολλὰς φορὲς ποὺ τὸν μνημονεύει, ἀλλὰ καὶ ἔχει γράψει εἰδικὰ γι' αὐτὸν τὰ ἄρθρα «Ἐνας μεγάλος φίλος τῶν Ἑλλήνων» (1917) καὶ «Ἐνας μεγάλος φίλος μας» (1926). Ἀπὸ τὰ ἄρθρα αὐτὰ συνάγεται ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἀγαποῦσε καὶ θαύμαζε τὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου καὶ «θρησκευτικοῦ», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ, ποιητῆ.

36. Βλ. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σσ. XV-XVII.

Παράλληλα εἶχε διαπιστώσει ὅτι «ἡ ἑλληνολάτρεα ποίηση τοῦ Leconte de Lisle δὲν εἶναι παρὰ ἐφαρμογὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ménard» καὶ εἶχε ἐκφράσει τὴ γνώμη ὅτι «οἱ "Ἑλληνες τοῦ χρωστοῦμ' ἐν' ἄγαλμα». Τὸ βασικὸ ἐξάλλου ἔργο τοῦ Ménard *Du polythéisme hellénique* ὁ Παλαμᾶς τὸ μνημονεύει σὲ κείμενο τοῦ 1909, μὲ τρόπο ὅμως ποὺ δείχνει ὅτι τὸ ἤξερε καλὰ³⁷.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ ὅλα τὰ παραπάνω μοῦ φαίνεται πολὺ βάσιμη ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ μελέτη τοῦ Ménard χρησίμεψε καὶ στὸν Παλαμᾶ — ὅπως καὶ στοὺς παρνασσικοὺς καὶ ἰδιαίτερα στὸν Leconte de Lisle — ὡς ὁδηγὸς γιὰ συγκεκριμένα ἀρχαῖα κείμενα καὶ μάλιστα ποιητῶν τῆς «ἱερῆς ποίησης». Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ προτείνω ἐδῶ ὡς ὑπόθεση ἐργασίας τὴ διερεύνηση τῶν σχέσεων ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ παλαμικὸ ποιητικὸ ἔργο καὶ τὸ ἔργο τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὴ μελέτῃ τοῦ Ménard. Προσωπικὰ δὲ θὰ δοκίμαζα τὴν παραμικρὴ ἐκπληξὴ ἂν — μετὰ τὴ διερεύνηση τῶν σχέσεων αὐτῶν — ἐβγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς στατιστικὰ σημαντικὴ εἶναι στὸ παλαμικὸ ἔργο ἡ παρουσία τῶν ποιητῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὸν κατὰλογο τοῦ Ménard. Κι ἀκόμα, κι αὐτὴ εἶναι μία δευτέρη ἐρευνητικὴ ὑπόθεση, δὲ θὰ μὲ ἐξέπληττε τὸ γεγονὸς ἂν — μετὰ μία δευτέρη διερεύνηση — διαπιστώναμε ὅτι ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς παλαμικῶν στίχων παρουσιάζει πρὸ ἐντυπωσιακὲς ἀντιστοιχίες ὅχι μὲ κλασικὰ κείμενα, ὅπως π.χ. ὁ Ὅμηρος καὶ οἱ τραγικοί, ἀλλὰ μὲ κείμενα ὅπως π.χ. τὰ Ἀργοναυτικὰ τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ κυρίως τὰ Διονυσιακὰ τοῦ Νόννου, δηλαδὴ μὲ κείμενα τὰ ὁποῖα, ὅπως λέει ὁ Ménard, «aient voulu parer la Muse d'une toilette royale pour son dernier triomphe, comme une victime qu'on orne de fleurs et de bandelettes avant le sacrifice»³⁸.

5) Τέλος καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα ὑπέθεσα ἀμέσως παραπάνω θὰ πρέπει νὰ δεχοῦμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς γιὰ πληρέστερη ἐμβάθυνση στὰ μυστικὰ καὶ στὰ μυστήρια τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου χρησιμοποίησε καὶ ἄλλες μελέτες ξένων ἐλληνοστῶν. Αὐτὸ βγαίνει π.χ. καὶ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Χαλᾶ, ὅπου ὑπάρχουν πολλὲς ἀναφορὲς τὸν σὲ τέτοιου εἶδους ξένες μελέτες, πρῶγμα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σκεπτοῦμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἄντησε, σὲ κάποιον ἔστω ποσοστὸ, τὸ ὕλικό του γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ αὐτές. Ἔτσι στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Χαλᾶ καὶ μόνο κάνει λόγο γιὰ τὸν James Darmesteter καὶ τὸ ἔργο του *Les prophètes d'Israel*, στὸ ὁποῖο ὅμως γίνεται εὐρύτατα λόγος καὶ γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Καὶ πρὸ κάτω ἀναφωνεῖ: «Ἀλλὰ πῶς νὰ μὴ σᾶς τονίσω τὴν ξεχωριστὴ μου χαρὰ ὅταν ἀναφέρετε γνώριμους στὸ ἔργο σας καὶ ξένους διανοητὲς ποὺ ἔτυχε κ' ἐγὼ νὰ τοὺς γνωρίσω καὶ τοὺς ξαναβρί-

37. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. Πολίτου, σσ. 110-112.

38. Louis Ménard, *Du polythéisme hellénique*, ὅπ. παρ. σ. 101.

σκω στὴ συντροφιά σας, λ.χ. τὸ Faguet ἢ τὸν ἀλησμόνητο Victor Bérard ποὺ ξαναγέννησε τοῦ Ὁμήρου τὴ μελέτη καὶ τὴν ἀντίληψη, ἢ τὸ θαυμαστὸ Théodore Gompers (*Les Penseurs de la Grèce*) (...) ἢ τὸν Rudolf Steiner ποὺ γνώρισα τ' Ἀρχαϊκά του καὶ τὰ Χριστιανικά του Μυστήρια, μεταφρασμένα στὴ Γαλλικὴ ἀπὸ τὸ Schuré. Σὲ ἄλλο σημεῖο πάλι πληροφορεῖ τὸν Χαλᾶ ὅτι «ὁ Mario Meunier εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου *La Légende Socratique* καὶ ὁ Ἑλληνολάτρης μεταφραστὴς ὕμνων τοῦ Πρόκλου, τοῦ Φαίδρου καὶ τοῦ Φαίδωνος, τοῦ Πλωτίνου, τῶν *Σχολίων* τοῦ Ἱεροκλέους στὸν Πυθαγόρα»³⁹, γιὰ νὰ σταθῶ σὲ ὀρισμένα μόνο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

5. Ἐπίλογος

Ὁφείλω μιὰν ἐξήγηση. Πρόθεσή μου δὲν ἦταν νὰ ὑπερασπιστῶ πεισματικὰ τὴ θέση μου οὔτε νὰ ἀντιδικήσω μετ' ὅλους τοὺς ἐπιφανεῖς μελετητὲς τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ ὑποστήριξαν καὶ πρόβαλαν τὴν ἀρχαιομάθειά του, οὔτε — πολλὸ λιγότερο — νὰ μειώσω τὴν ἀξία τοῦ Παλαμᾶ-ποιητῆ φέρνοντας στὸ φῶς κάποια στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς, προκειμένου νὰ μελετήσῃ σὲ βάθος τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα, δὲν ἀρνήθηκε, ἀντίθετα μάλιστα, τὴ βοήθεια ποὺμποροῦσαν νὰ τοῦ προσφέρουν οἱ Γάλλοι παρνασσικοί. Κι αὐτὸ γιὰτὶ πιστεύω ὅτι ἡ ἀξία ἐνὸς ποιητῆ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ οὔτε καὶ βαθμολογεῖται μετ' τὴ γνώση, ἀρχαιοελληνικὴ ἢ ἄλλη. Αὐτὴν τὴ ζητᾶμε ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες. Σκέφτομαι πρόχειρα πῶς ὁ Γρυπάρης π.χ. ἤξερε ἀναμφισβήτητα σὲ σχέση μετ' τὸν Παλαμᾶ πολὺ καλύτερα ἀρχαῖα ἐλληνικά, αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν βοήθησε νὰ γίνῃ ποιητὴς ἰσάξιός του ἔστω.

Ἀντίθετα πιστεύω ὅτι πρέπει, σύμφωνα καὶ μετ' τὶς κρατοῦσες σήμερα ἀρχές τῆς Συγκριτικῆς Φιλολογίας, νὰ ἀντιμετωπίζουμε ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ κριτικὴ τὸ θέμα τῆς πρωτοτυπίας ἐνὸς ποιητῆ. Ἐχομε δηλαδὴ πιά πειστεῖ ἀπὸ τὰ πράγματα ὅτι δανεῖζεται ἄφοβα μόνον αὐτὸς ποὺ εἶναι βέβαιος ὅτι μπορεῖ νὰ ξεπληρώσῃ στὸ ἀκέραιο τὸ χρέος του. Καὶ αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μετ' τὴ δημιουργία ἐνὸς νέου, αὐθόπαρκτου ἔργου, ποὺ ἔχει τὴ δική του ὀργάνωση καὶ συνοχή, καὶ γιὰ τὸ ὅποιο εἶναι δυνατό νὰ συγκροτηθεῖ ἓνα ὁλοκληρωμένο καὶ μετ' αὐτάρκειαν, ἂν καὶ ὅχι ἐντελῶς αὐτόνομο, σύστημα αἰσθητικῶν ἀξιῶν. Καὶ πιστεύω ὅτι τὸ παλαμικὸ ἔργο σὲ μεγάλο ποσοστὸ μᾶς παρέχει αὐτὴ τὴ δυνατότητα.

Τέλος πιστεύω ὅτι, σύμφωνα καὶ πάλι μετ' σύγχρονες προσεγγίσεις τῆς λογοτεχνίας, ἡ ἀξία ἐνὸς ποιητῆ δὲν πρέπει νὰ τοποθετεῖται καὶ ἐπομένως νὰ

39. Ἀντωνίου Φ. Χαλᾶ, *Ἡ ἀλληλογραφία μου μετ' τὸν ποιητὴ μας Κωστὴ Παλαμᾶ*, Ἰω. Δ. Κολλάρος καὶ Σία, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», Ἀθήναι 1934, σσ. ε', 21, 37.

ἀναζητεῖται στὶς ιδέες καὶ τὰ θέματά του — γιὰτὶ ἀκριβῶς αὐτὰ μπορεῖ νὰ τὰ ἔχει πάρει ἀπὸ ὅπουδῆποτε — ἀλλὰ στὴ νέα, πρωτότυπη ὀργάνωσή τους, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ εἰδικοῦ ἐκφραστικοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὅποιο ὁ κάθε ποιητὴς ἐπιτυγχάνει, στὸ συγκεκριμένο κάθε φορὰ ἔργο, τὴν ἀποκρυστάλλωση καὶ γλωσσικὴ ἀποτύπωση αὐτῶν τῶν ιδεῶν. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ συμφωνήσουμε, νομίζω, ὅλοι ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς τὸ ποικίλης προέλευσης ἀκόμα καὶ τὸ «δάνειο» ὕλικό ἀποκρυσταλλώνεται σὲ στίχους χαρακτηριστικὰ παλαμικούς. Αὐτὴν ἐξάλλου τὴν ἀντινομία καλεῖται νὰ ἐρμηνεύσει ὁ συγκριτικὸς φιλόλογος στὸ τέλος τῆς κάθε ἐρευνᾶς του. Καλεῖται δηλαδὴ νὰ δείξει πῶς, μὲ ποιὲς ἐπιλογές, μὲ ποιὲς ἱεραρχήσεις καὶ μὲ ποιοὺς γενικὰ μετασχηματισμοὺς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἰδιομορφία καὶ ἡ μοναδικότητά τοῦ ἔργου ἐνὸς ἄξιου βέβαια ποιητῆ, ἔστω κι ἂν ἡ συγκεκριμένη ἀπὸ τὴν περιπλάνηση στὰ λιβάδια τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιδράσεων εἶναι ἐντυπωσιακὰ καρποφόρα. Καὶ αὐτὸ ποὺ ἐπαληθεύεται στὴν περίπτωση τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Σεφέρη, ἰσχύει βέβαια καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Παλαμᾶ, σὲ μεγάλο βαθμό.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- [Mme] Ackermann, Oeuvres = Oeuvres de L. Ackermann, *Ma vie. Premières Poésies. Poésies Philosophiques*. Alphonse Lemerre éditeur, Paris 1885 (Φωτ. ἀνατ. ἀπὸ Gregg International Publishers Limited, Farnborough 1971).
- *Ἀπαντα = Κωστῆ Παλαμᾶ, "Ἀπαντα. τόμ. 1-16, Μπίρης (Ἀθήνα 1962-1966). Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὸν τόμο, ὁ δεύτερος στὴ σελίδα.
- Banville 4 = Poésies de Théodore de Banville, tome IV. *Les Exilés. Les Princesses*, Alphonse Lemerre éditeur, Paris 1875.
- Κασίνης = Κ. Γ. Κασίνης, *Ἡ ἐλληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιά»*. Συμβολὴ στὴν ἐρευνα τῶν πηγῶν ("Ἴδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, ἀρ. 3), Ἀθήνα 1980.
- Leconte de Lisle, P. A. = Oeuvres de Leconte de Lisle. *Poèmes Antiques*, Alphonse Lemerre éditeur, Paris [1886].
- Πολίτου = Ἑλένης Πολίτου-Μαρμαρινού, *Ὁ Κωστὴς Παλαμᾶς καὶ ὁ γαλλικὸς Παρωσισμός*. Συγκριτικὴ φιλολογικὴ μελέτη. Ἀθήνα 1976.
- Sully Prudhomme 2 = Oeuvres de Sully Prudhomme, tome II. Poésies 1866-1872. *Les Epreuves. Les Ecuries d'Augias. Croquis italiens. Les Solitudes. Impressions de la guerre*. Librairie Alphonse Lemerre éditeur, Paris [χ. χρ. ἐκδ.].

- Sully Prudhomme 3 = *Oeuvres* de Sully Prudhomme, tome III. Poésies 1872-1878. *Les Vaines Tendresses. La France. La Révolte des Fleurs. Poésies Diverses. Les Destins. Le Zénith*, Alphonse Lemerre éditeur, Paris [χ. χρ. ξκδ.].
- Sully Prudhomme 5 = *Oeuvres* de Sully Prudhomme, tome V. Poésies 1879-1888. *Le Prisme. Le Bonheur*, Alphonse Lemerre éditeur, Paris [χ. χρ. ξκδ.].

Summary

Costis Palamas and ancient Greek literature.

This paper is a critical analysis of the chapter «Ancient Literature» in Kassini's doctoral dissertation «The Greek Literary Tradition in *I Flogera tou Vassilia*. A contribution to the investigation of sources».

In this chapter Kassinis:

1) Expresses his doubts about certain conclusions which are included or which he claims are included in my doctoral dissertation «Costis Palamas and French Parnassianism» and

2) Quotes extracts from Homer, homeric hymns, orphic hymns, Plato, Apollonius of Rhodes, Bion, Apollodorus of Athens and Marinos, the Proklos' biographer, which he considers as the sources of certain verses of *I Flogera tou Vassilia*.

This paper proves that:

1) Kassinis draws conclusions which by no means derive from my text, through arbitrary generalizations, omissions of key-words in my text or even misinterpretations of what I have written.

2) The verses from *Flogera*, which Kassinis relates to ancient Greek texts, have their real although not always only sources in poems by French Parnassian poets, more specifically Leconte de Lisle, Louis Ménard, Sully Prudhomme, Théodore de Banville and Mme Ackermann.

The general conclusions of this paper are:

1) The desire for a more profound acquaintance with ancient Greek literature seized young Palamas only after he had become familiar with Leconte de Lisle's Greek nourished and Greek centered poetry, that is not before 1882.

2) The same French poet, who according to Palamas was «a wise translator of Greek and Latin classical writers», guided him «through the paths of Greek antiquity».

3) Finally the French scholar of Greek literature Louis Ménard led Palamas, especially with his work «Du polythéisme hellénique», to specific ancient Greek texts, especially those representing the «sacred poetry».